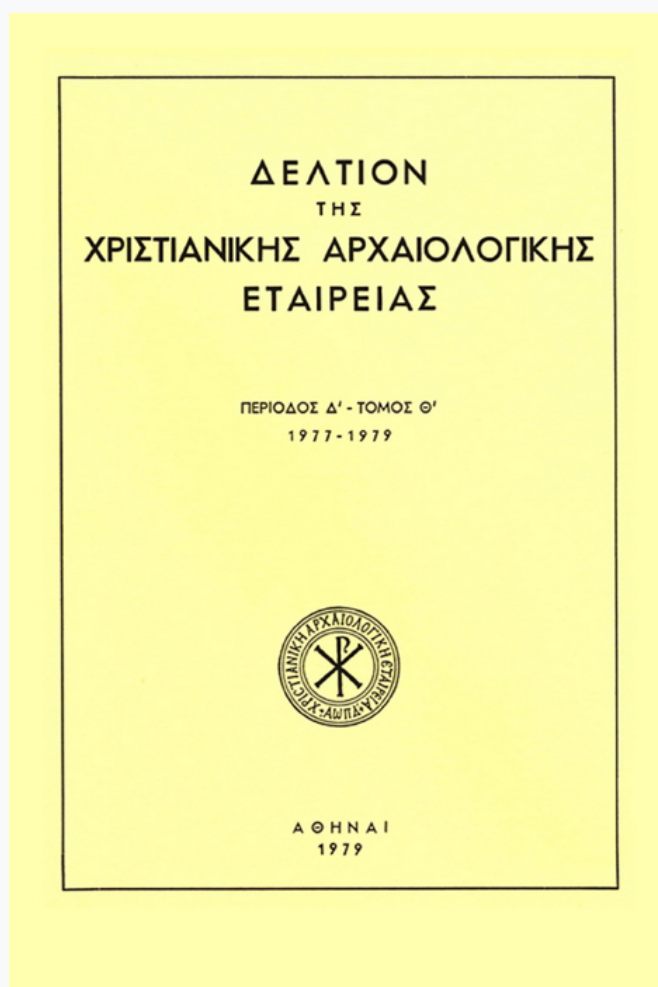

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 9 (1979)

Δελτίον ΧΑΕ 9 (1977-1979), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Μαρίας Γεωργίου Σωτηρίου (1888-1979)

**Παρατηρήσεις στο μοναστήρι του Αγίου
Λαυρεντίου Πηλίου (πίν. 91-98)**

Ρέα ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ

doi: [10.12681/dchae.878](https://doi.org/10.12681/dchae.878)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Ρ. (1979). Παρατηρήσεις στο μοναστήρι του Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου (πίν. 91-98). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 9, 223-248. <https://doi.org/10.12681/dchae.878>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στο μοναστήρι του Αγίου Λαυρεντίου
Πηλίου (πίν. 91-98)

Ρέα ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 9 (1977-1979), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της
Μαρίας Γεωργίου Σωτηρίου (1888-1979) • Σελ. 223-248

ΑΘΗΝΑ 1979

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ ΠΗΛΙΟΥ*

(ΠΗΛ. 91 - 98)

Τὸ παλιὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου ποὺ βρίσκεται λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο χωριὸ τοῦ Πηλίου, εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα δείγματα ἀρχικῶν οἰκιστικῶν πυρήνων¹, ποὺ διασώθηκαν στὸ χῶρο αὐτό. Ἡ μορφή ποὺ ἐμφανίζουν σήμερα ἡ μονὴ σὰν σύνολο καὶ τὸ καθολικὸ σὰν μονωμένο μνημεῖο, εἶναι ἀλλοιωμένη ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὶς ἐπανειλημμένες ἀνακαινίσεις². Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ ἐνεπίγραφη πλάκα καὶ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ ἐντοιχισμένα στὸ καθολικὸ, δημιούργησαν παρανόηση σχετικά μὲ τὸν τύπο τοῦ ναοῦ καὶ σύγχυση γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς χρονολογήσεώς του. Ὁ πρῶτος ποὺ ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὸ μοναστήρι καὶ διατύπωσε συγκεκριμένες ἀπόψεις γιὰ τὴν ἰδρυσὴ του, ἦταν ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς τὸ 1896³. Πιὸ πρὶν, ὁ μοναχὸς Ζ. Ἐσφιγμενίτης εἶχε δημοσιεύσει τὸ πλῆρες κείμενο τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας⁴ καὶ εἶχε κάνει μιὰ πρῶτη νύξη γιὰ μετατροπὴ τοῦ καθολικοῦ τὸ 1764⁵. Λίγο ἀργότερα ὁ Γ. Λαμπά-

* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Χ. Μπούρα γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς πολύτιμες ὑποδείξεις του σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς μελέτης αὐτῆς, καθὼς καὶ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκη, Ἐπίτιμο Γενικὸ Ἐφορο Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, γιὰ τὴν τόσο προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου μου, τὶς παρατηρήσεις του καὶ τὴν καλωσύνη του νὰ συμπληρώσῃ τὴ λατινικὴ ἐπιγραφή.

1. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ Πήλιο, ἀρκετὰ μοναστήρια ἔπαιξαν τὸ ρόλο τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο οἱ καλλιεργητὲς τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων σχημάτισαν τοὺς πρώτους μόνιμους συνοικισμούς. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, οἱ ἀρχικοὶ συνοικισμοὶ ἐνισχύονται ἀπὸ τὰ κύματα τῶν ἐποίκων, πυκνώνουν καὶ φθάνουν στὴν πλήρη τους ἀνθιση στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ ρόλο ἔπαιξε καὶ ἡ μονὴ τοῦ Ἁγ. Λαυρεντίου στὴ δημιουργία τοῦ ὁμώνυμου οἰκισμοῦ. Βλ. Σ. Βαμβάκος, Ἱστορία τοῦ χωρίου Ἁγ. Λαυρέντιος, Ἀθήναι 1927. Τοῦ ἰδίου, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ χωρίου Ἁγίου Λαυρέντιος Πηλίου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1517 - 1880, Θεσσαλ. Χρονικά, Ἐκτακτὸς ἔκδοσις, Ἀθήναι 1965, 542 - 550.

2. Γιὰ τὴν τελευταία στερέωση τοῦ ναοῦ βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, ΕΕΒΣ 1 (1933), 532.

3. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Σημειώσεις ἐξ Ἁγίου Λαυρεντίου, Ε.Φ. Σ.Π., Ἔτος Ε' (ἐν Ἀθήναις 1901), 115 - 128.

4. Βλ. Ζ. Ἐσφιγμενίτης, Ἡμερολόγιον ἢ «Φήμη», ἐν Βόλῳ 1886, 56 - 60.

5. Αὐτόθι, 59, σημ. β.

κης σὲ ἐργασία μετὰ ἀπὸ περιήγηση τοῦ 1899, θὰ δώση κυρίως μερικὲς ἐνδιαφέρουσες περιγραφὲς τοιχογραφιῶν καὶ φορητῶν εἰκόνων τοῦ ναοῦ⁶. Κάπως πρόχειρα ὁ Α. Ἀρβανιτόπουλος θὰ διατυπώσῃ μὲ τὴ σειρά του τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ μερικὰ παλαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δευτέρῃ χρήσῃ πού ὑπάρχουν στὸ καθολικὸ⁷. Τὴν περισσότερο ὁμως ὁλοκληρωμένη μελέτη, θὰ παρουσιάσῃ ὁ Ν. Γιαννόπουλος στὴν ΕΕΒΣ μὲ ἀρκετὲς γενικὲς πληροφορίες γύρω ἀπὸ τὸ καθολικὸ, ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες καὶ φωτογραφίες γιὰ τὰ ἐντοιχισμένα γλυπτὰ καὶ τὶς ἐπιγραφές, καθὼς καὶ χρονολογικὰ συμπεράσματα⁸. Δὲν ἀποφεύγει ὁμως τὴν παρανόηση σχετικὰ μὲ τὴν τυπολογικὴ κατάταξιν τοῦ ναοῦ⁹ καὶ μιὰ κάποια σύγχυση γύρω ἀπὸ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα¹⁰. Ὁ Δ. Ζακυθινός, ἀναζητώντας τὴ λύση ὀρισμένων χρονολογικῶν προβλημάτων, ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μὲ μιὰ λατινικὴ ἐπιγραφή¹¹. Οἱ ἐπὶ πλεον σποραδικὲς πληροφορίες πού ἀντλοῦνται μέσα ἀπὸ ποικίλα κείμενα ἀναφέρονται κυρίως στὸ ρόλο πού διαδραμάτισε ἡ μονὴ στὴν ἱστορία τοῦ τόπου¹². Θὰ πρέπει τέλος νὰ σημειωθῇ ἡ φωτογράφιση καὶ ἡ δημοσίευση, ἀπὸ παλαιότερα, τῆς κοσμικῆς ζωγραφικῆς πού ὑπῆρχε ἄλλοτε στὸ ἀρχονταρῖκι τῆς μονῆς¹³.

Ὅλες αὐτὲς οἱ μελέτες θεωρούμενες σὰν σύνολο, προσφέρουν πολὺτιμα στοιχεῖα, ὁμως δὲν ἐξαντλοῦν οὔτε ὁλοκληρώνουν τὸ θέμα, ἐνῶ παράλληλα δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένες ἀπὸ σφάλματα. Ἀρκετὰ θέματα χρειάζεται ἀκόμη νὰ ἐρευνηθοῦν, ὅπως ἡ παλαιότερη διάταξιν τῆς μονῆς, ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγησιν βάσει κι ἄλλων στοιχείων ἀπὸ ἐκεῖνα πού χρησιμοποιήθηκαν ἕως σήμερα, ἡ ἀποτύπωση τοῦ καθολικοῦ μὲ παράλληλῃ ἀναγνώριση τῶν διαδοχικῶν φάσεων ἀνακαινίσεως, ἡ γραφικὴ ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς, κι ἀκόμη ἡ συστηματικὴ φωτογράφιση καὶ ἀρχαιοθέτησιν ὅλων τῶν

6. Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις ἡμῶν ἀνά τὴν Ἑλλάδα, ΔΧΑΕ, τευχ. Δ' (1904), 13 - 16.

7. Α. Ἀρβανιτόπουλος, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἐρευνα ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸ ἔτος 1910, ΠΑΕ 1910, 213, 215.

8. Ν. Ι. Γιαννόπουλος, Ἡ ἐπὶ τοῦ Πηλίου Μονὴ τοῦ Ἀγ. Λαυρεντίου, ΕΕΒΣ 11 (1935), 385 - 407.

9. Αὐτόθι, 386, 391, 405.

10. Αὐτόθι, 402 - 407.

11. Δ. Α. Ζακυθινός, Ἡ λατινικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἀγ. Λαυρεντίου, Ἑλληνικά 9 (1936), 29 - 31.

12. Βλ. Γ. Κορδάτος, Ἱστορία τῆς Ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιάς, Ἀθήνα 1960, 666. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Ἐπανάστασιν τῆς Θεσσαλομαγνησίας τὸ 1821, ἔκδ. β', Ἀθήνα 1974, 60, σημ. 1 καὶ 152. Ζωσ. Ἐσφιγμενίτης, Ἡμερολόγιον τῶν κυριωτέρων συμβάντων κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἀπὸ τοῦ 1821 - 1829, περιοδ. Προμηθεύς, ἔτος Η', περ. Β', Βόλος, Μάιος 1896, 35, σημ. ε.

13. Βλ. Ε. Μακρής, Λαϊκὲς ζωγραφιὲς στὸ ἀρχονταρῖκι τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἀη Λαυρέντη στὸ Πήλιο, Βόλος 1947.

γλυπτών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών, επάνω σε πέτρα ή μάρμαρο, που βρίσκονται έντοιχισμένα, ή χρονολογική τους κατάταξη, κ.ά.

Στή μικρή αυτή μελέτη, παρουσιάζονται μερικές προσωπικές παρατηρήσεις που σχετίζονται με αυτά άκριβώς τὰ θέματα, φέρνουν στο φως νέα στοιχεία, ενώ συχνά οδηγούν σε όρισμένα συμπεράσματα.

ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΗ

Ένα άνηφορικό καλντερίμι οδηγεί από τόν οικισμό στο παλιό μοναστήρι που βρίσκεται ψηλά και λίγο πιο έξω από τὰ όριά του.

Χάρη στη Β. πτέρυγα τών κελλιών που διατηρείται μέχρι σήμερα και κυριαρχεί με τὸ βαρύ της όγκο, ή γενική του όψη εξακολουθεί νά δίνει τήν έντύπωση μοναστηριακού συγκροτήματος (Πίν. 91α). Στή μέση περίπου τοῦ περιόλου, βρίσκεται τὸ καθολικό. Στήν Α. πλευρά τὸ έδαφος άνεβαίνει απότομα κι ένας τοίχος άντιστηρίξεως άποτελεϊ τὸ όριο τοῦ περιόλου. Χαμηλά, ύπάρχει μιὰ παλιά κρήνη. Στή μεσημβρινή πλευρά, βρίσκεται ένας μικρός κήπος, ένα στενό μονοπάτι που οδηγεί στο γειτονικό νεκροταφεϊο, ένα πρόχειρο κτίσμα κι ένα μικρό σπιτάκι όπου ζει μιὰ καλόγρια. Στή Δύση ένας χαμηλός τοίχος πεζούλι κλείνει τὸν περίβολο. Έκεϊ ανοίγεται και ή είσοδος τοῦ μοναστηριοῦ (Πίν. 91β). Έπάνω της ύψώνεται τὸ καμπαναριό. Μιὰ χαραγμένη χρονολογία στη βάση ενός λαϊκοῦ αναγλύφου, που άναπαριστᾷ δίλοβο παράθυρο και διακοσμεϊ μαζί με άλλα τήν όψη τοῦ καμπαναριοῦ, μᾶς πληροφορεϊ τὸ χρόνο κατασκευῆς ΑΨΞΔ' (1764). 'Η παλαιότερη είσοδος βρίσκεται άριστερά τῆς σημερινῆς (Πίν. 92). 'Ο πυλώνας με τὸ όλόσωμο λίθινο ύπέρθυρο, άρκετὰ πιο ψηλά από τή σημερινή στάθμη τοῦ εδάφους, έχει κλεισθῇ με πέτρες. Έπάνω ή κόγχη—ύπέρθυρο προσκυνητάριο—θα είχε άλλοτε τή γραπτή εικόνα τοῦ τιμωμένου 'Αγίου¹⁴. Πιο ψηλά ή άπαραίτητη ζεματίστρα¹⁵ στηρίζεται σε δύο επιθήματα που παίζουν τὸ ρόλο φουρουσιών (Πίν. 96γ).

Χωρίς άμφιβολία, στήν άρχική φάση, εκεί θα ύψωνόταν όχυρός πύργος, παρατηρητήριο αλλά και καταφύγιο σε περίπτωση κινδύνου¹⁶. Όταν οί

14. Για τήν ύπαρξη άβαθοῦς κόγχης επάνω από ύπέρθυρα πυλώνων σε μοναστήρια βλ. Α. Κ. 'Ο ρ λ ά ν δ ο ς, Μοναστηριακή άρχιτεκτονική, έκδ. β', 'Αθήναι 1958, 23.

15. Για παραδείγματα ζεματίστρας ή καταχύστρας ή φονιά, όπως όνομάζεται διαφορετικά, βλ. αὐτόθι, 20.

16. Εϊναι γνωστός ό όχυρωματικός χαρακτήρας τών μοναστηριών που ύπήρχαν στὰ έρημικά παράλια ή όρεινά μέρη, καθώς και ό λειτουργικός προορισμός τοῦ όχυροῦ τους πύργου από άφθονα παραδείγματα, βλ. αὐτόθι, 12.

συνθήκες τὸ ἐπέτρεψαν, ὁ πύργος κατεδαφίσθηκε καὶ ἡ πτέρυγα τῶν κελλιῶν συμπληρώθηκε μέχρι τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου¹⁷.

Τὰ κελλιά σήμερα καλύπτουν τμήμα μόνον τῆς Β. πλευρᾶς. Ἄν παρατηρήσῃ ὅμως κανεὶς τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ τοίχου (Πίν. 93α), ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἀνοιγμένων, μέσα στὸ πάχος του, ἐσοχῶν καὶ ντουλαπιῶν πιστοποιεῖ ὅτι ὁ τοίχος ἄλλοτε ἦταν ἐσωτερικὸς. Παρόμοιες ἐσοχὲς ὑπάρχουν καὶ στὸ μανδρότοιχο ποὺ κλείνει τὸν περίβολο στὸ ὑπόλοιπο τῆς Β. πλευρᾶς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ πτέρυγα τῶν κελλιῶν συνεχιζόταν παλιὰ σὲ ὅλο τὸ μήκος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς. Μιὰ πρόσθετη ἀπόδειξη προσφέρει καὶ ὁ Β. τοίχος τῶν κελλιῶν, ποὺ διακόπτεται ἀπότομα στὴ ΒΑ. γωνία, ἀφήνοντας τὶς πέτρες νὰ προεξέχουν ἀκανόνιστα ἀφοῦ δὲν εἶναι γωνιόλιθοι ἀλλὰ ὑπολείμματα τῆς ἄλλοτε συνεχόμενης τοιχοποιίας.

Σύμφωνα μὲ γραπτὲς πληροφορίες¹⁸ ἀλλὰ καὶ μιὰ παλιότερη φωτογραφία¹⁹, ὑπῆρχαν κελλιά καὶ στὴν Α. πλευρά. Ἐνα τμήμα τῆς τοιχοποιίας τοὺς ἔχει διασωθεῖ καὶ ξεχωρίζει μὲ τὶς ξυλοδεσιές του μέσα στὸν ὑπόλοιπο τοῖχο ἀντιστηρίζεως, ποὺ ἔγινε ἀργότερα καὶ στὸν ὅποιο βρίσκεται ἐνσωματωμένος.

Στὴ Ν. πλευρὰ σώζονται ἐρείπια παλαιῶν κτισμάτων καὶ ὁ ἐξωτερικὸς Δ. τοίχος τοὺς στέκει ἀκόμη σὲ ἀρκετὸ ὕψος. Στὶς προηγούμενες παρατηρήσεις γιὰ τὴ διάταξη τῆς μονῆς, ἔρχεται νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἔμμεση πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ἡ ζωγραφικὴ τῆς ὀροφῆς, τοῦ χώρου ὑποδοχῆς²⁰. Θέμα τῆς εἶναι, ἡ ἀναπαράσταση τοῦ καθολικοῦ καὶ τμήματος πτέρυγας κελλιῶν, ὅπως φαίνονται ἀπὸ τὰ βόρεια. Ὁ «λαϊκὸς» ζωγράφος σχεδίασε τὴν εἰκόνα ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως τὴν ἔβλεπε, ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ στεκόταν²¹. Τὰ κυπαρίσσια ἐμπρός, τὴν ἐκκλησίαν πιὸ πίσω καὶ στὸ βάθος τὰ κελλιά μὲ τὸ χαγιάτι, ποὺ σταματοῦν στὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους τῆς ἐκκλησίας, ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου στέκει ἀκόμη ὁ ἐξωτερικὸς τοίχος ποὺ προαναφέρθηκε.

Ἄν μὲ τὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε, θέλαμε νὰ ἀναπαραστήσουμε τὸ συγκρότημα ὅπως περίπου ἦταν στὴν τελευταία τουλάχιστον περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ πτέρυγες κατελάμβαναν

17. Σήμερα εἶναι ἀκόμη ὁρατὴ στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, ἡ ἐσοχὴ ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὸ λεπτότερο σὲ πάχος ἐπάνω τμήμα του μὲ τὸ κάτω. Σ' αὐτὴ τὴν ἐσοχὴ ἀκουμποῦσαν τὰ δοκάρια ποὺ στηρίζαν τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου, τοῦ πύργου. Πλάι στὴν παλαιότερη εἰσοδοὺ ὑπάρχει λοξὴ πολεμίστρα.

18. Βλ. Ν. Γιαννόπουλος, ἐνθ' ἀνωτ., 385 καὶ Ζ. Ἐσφιγμενίτης, Ἑμερολόγιον ἢ «Φήμη», ἐν Βόλῳ 1886, 59, σημ. β.

19. Θεσσαλ. Χρον. 3 (Ἀθήναι 1932), 108, ἀρ. εἰκ. 5.

20. Τὸ θέμα ἦταν ζωγραφισμένο στὴ ΒΑ γωνία τῆς ὀροφῆς. Βλ. Κ. Μακρῆς, Λαϊκὴ Τέχνη τοῦ Πηλίου, Ἀθήνα 1976, 166.

21. Φωτογραφία τῆς δημοσιεύεται, αὐτόθι, 170 καὶ ἀνήκει στὸ συγγραφέα. Καταστράφηκε τὸ 1943.

τις τρεις τὸ λιγότερο πλευρές, βόρεια, ανατολική καὶ τμήμα τῆς μεσημβρινῆς. Γιὰ τὴν ἀρχικὴ διάταξη εἶναι φανερό ὅτι μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτά, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουμε γνώμη. Ἴσως μερικὲς ἀνασκαφές ἢ περιγραφές ἀπὸ παλιὰ χειρόγραφα, νὰ ἔδιναν λύση στὸ πρόβλημα²². Πότε γκρεμίσθηκαν τὰ κελλιά; Στὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ πληροφορίες δὲν συμφωνοῦν. Ὁ Ν. Γιαννόπουλος στὰ 1935 ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχαν κελλιά καὶ στὶς τρεῖς πλευρές Β., Α. καὶ Ν. καὶ μόνο στὴ Δ. ὑπῆρχε τοῖχος χαμηλός²³. Ὅμως τὸ 1886, δηλαδὴ 49 χρόνια πρὶν, ὁ μοναχὸς Ζ. Ἐσφιγμενίτης ἔγραφε ὅτι ἡ Α. πλευρὰ ἐσώζετο ἕως τὸ 1833 καὶ ἀφοῦ ἔπεσε, στὸ μοναστήρι δὲν ἀπέμεινε παρὰ μόνο ἡ Β. πτέρυγα²⁴.

Ἡ ἀντίφαση δὲν ἐξηγεῖται παρὰ μόνο μὲ δύο ὑποθέσεις. Ἡ κάπου ὑπάρχει ἀνακρίβεια, ἢ καὶ τὸ πιθανότερο, τὰ κελλιά ξαναχτίσθηκαν πρόχειρα μετὰ τὸ 1886 καὶ καταστράφηκαν πάλι. Μία πολεμίστρα πάντως ἀνοιγμένη στὸν Α. ἄλλοτε ἐσωτερικὸ τοῖχο τῶν κελλίων καὶ μία ἄλλη μὲ τὴν ἴδια κατεύθυνση, φανερώνουν ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ τμήματος τῆς Β. πτέρυγας ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει ἀνασφάλεια. Εἶναι γνωστὸ ἐξἄλλου ὅτι στὰ ταραγμένα ἐκεῖνα χρόνια, τὸ μοναστήρι ἐπανειλημμένα χρησιμοποιοῦντο ἄλλοτε σὰν ἀρχηγεῖο — χῶρος συγκεντρώσεως ἐκπροσώπων τῶν χωριῶν τοῦ Πηλίου σὲ μυστικὲς συνεδριάσεις²⁵, συχνὰ σὰν κρυψόγητο ἐπαναστατῶν²⁶, κι ἀκόμη σὰν φυλακὴ Τούρκων αἰχμαλώτων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων²⁷. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ, ὅτι τὸ 1823, λεηλατήθηκε καὶ κάηκε τὸ χωριό²⁸, ἐνῶ τὸ μοναστήρι ὑπέστη μεγάλες καταστροφές. Τὰ γεγονότα αὐτά ἐπέβαλαν τὴ λήψη σοβαρῶν μέτρων ἀσφαλείας. Ἐπομένως οἱ πολεμίστρες ποὺ ἀνοίχθηκαν στὸ πίσω μέρος τῆς πτέρυγας, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν συνεχόμενων κελλίων, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ κατάσταση ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἐπικίνδυνη. Φαίνεται πολὺ πιθανὸ αὐτὸ νὰ συνέβη πρὶν ἀπὸ τὸ 1881, χρονολογία ἀπελευθερώσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ ἀποκαταστάσεως κατὰ κάποιον τρόπο τῆς τάξεως στὴν περιοχὴ.

22. Ὁ Γ. Κορδάτος, Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιάς, Ἀθήνα 1960, 279, δημοσίευσε μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη Γεωγραφία Μερικὴ, 1815, 171, τοῦ Α. Φιλίπιδου, ποὺ σὲ σύντομη περιγραφὴ τῆς μονῆς ἀναφέρει: «Ἐπάνω τῆς ἕως ἑκατὸ βήματα εἶναι μοναστήρι μεγάλο, περιτριγυρισμένο μὲ κάστρο, ἔχει μέσα σπίτια πολλά, κονάκια, ὀντάδες, ἔχει καὶ ἐκκλησίαν».

23. Ν. Γιαννόπουλος, ἐνθ' ἀνωτ. 385.

24. Ζ. Ἐσφιγμενίτης, ἐνθ' ἀνωτ. 59, σημ. β.

25. Βλ. Γ. Κορδάτος, Ἡ ἐπανάσταση τῆς Θεσσαλομαγνησίας τοῦ 1821, ἔκδ. β', Ἀθήνα 1974, 152.

26. Βλ. τοῦ ἰδίου, Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιάς, 894.

27. Αὐτόθι, 666 καὶ Ζ. Ἐσφιγμενίτης, Ἡμερολόγιον τῶν κυριωτέρων συμβάντων κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἀπὸ τοῦ 1821 - 1829, περιοδ. Προμηθεύς, ἔτος Η', περ. β', ἀρ. 94, Βῶλος, Μάιος 1896, 35, σημ. ε.

28. Γ. Κορδάτος, αὐτόθι, 739 καὶ Ζ. Ἐσφιγμενίτης, αὐτόθι, 34, σημ. γ.

Στά κελλιά που σώζονται σήμερα, οί κάτω χώροι ήταν αποθηκες για κρασί και λάδι καθώς και άλλοι βοηθητικοί χώροι, ενώ στον όροφο υπήρχαν τὸ ἀρχονταρίκι, δηλαδή ὁ χώρος υποδοχῆς, ἡ τράπεζα, καθώς και ἄλλοι τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζουμε τὸν ἀκριβῆ προορισμό. Ἡ προσπέλαση γινόταν ἀπὸ ἀνοικτὸ ἐξώστη, πὺ στηριζόταν σὲ ξύλινα ὑποστυλώματα. Ἐνας χώρος, πολὺ στενός, θὰ πρέπει νὰ χρησίμευε παλαιότερα σὰν κρύπτη, μιὰ καὶ ἀπ' ἐξω δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποψιασθῇ κανεὶς τὴν ὑπαρξή του, ἀνάμεσα στοὺς τοίχους τῶν γειτονικῶν χώρων²⁹.

Στὸ ἀρχονταρίκι ὑπῆρχε γραπτὸς διάκοσμος³⁰. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ «ζωγραφική» τῆς ὀροφῆς πὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως, ὑπῆρχε μιὰ ζώνη 30 περίπου ἐκ. ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ὀροφή μὲ θέμα τὴν ἐνθρόνιση τοῦ νέου Πατριάρχου στὴν Κωνσταντινούπολη³¹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τοιχογραφία αὐτὴ πὺ ἀπλωνόταν περιμετρικά, ὑπῆρχε κι ἄλλος γραπτὸς διάκοσμος³². Σήμερα ὅλες οἱ τοιχογραφίες ἔχουν ἐξαφανισθῇ³³.

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ

Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς παρουσιάζει ἀρκετὰ προβλήματα ἐξ αἰτίας τῶν διαδοχικῶν ἀνακαινίσεων. Ἐξωτερικά οἱ διαστάσεις του εἶναι 18,20 × 9,20 μ.

29. Σήμερα ὁ χώρος - κρύπτη ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ σκεπαστὸ ἐξώστη.

30. Ἦταν ἡ παλαιότερη γνωστὴ κοσμικὴ ζωγραφικὴ τοῦ Πηλίου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Κ. Μ α κ ρ ῆ ς, ἐνθ' ἀνωτ., 166.

31. Πρῶτος ὁ Ν. Γ ι α ν ν ὀ π ο υ λ ο ς, ἐνθ' ἀνωτ. 407-408, σημείωνε στὰ 1935, τὴν ὑπαρξὴ τῆς τοιχογραφίας. Κατὰ τὴν ἀποψή του, κάποιος μοναχός, αὐτόπτης μάρτυς τῆς πομπῆς τοῦ Πατριάρχου ἀπὸ τὰ Σουλτανικά Ἀνάκτορα, μετὰ τὴν τυπικὴ ἐγκριση τῆς ἐκλογῆς του, ἦρθε ἀργότερα στὸ μοναστήρι καὶ ζωγράφισε τὶς σκηνές. Τὸ 1947, στὸ δημοσίευσμά του ὁ Κ. Μ α κ ρ ῆ ς, Λαϊκὲς ζωγραφιὲς ἀπὸ τὸ ἀρχονταρίκι τοῦ Ἀη Λαυρέντη στὸ Πήλιο, Βόλος 1946, θὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ὁ ζωγράφος «ἱστορεῖ ὅσα διάβασε ἢ ἄκουσε νὰ τοῦ διηγοῦνται» καὶ «ὅτι ἡ διήγησις αὐτὴ θὰ ἦταν ἐμμετρὴ», ὅπως ρυθμικὴ ἦταν καὶ «ἡ κίνησις τῆς ζωγραφίδος». Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, μιὰ χειρόγραφη «Συνοπτικὴ διήγησις τῶν εἰς τὴν ἐξορίαν καὶ καθ' ὁδὸν συμβάντων» τοῦ Πατριάρχου Καλλίνικου, πὺ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα εἶχε ἐπιστρέψει μετὰ ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες στὴ γενέτειρά του Ζαγορά, θὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὸ ὅτι ὁ ζωγράφος ὡδηγήθηκε ἀπὸ τὴν ἐμμετρὴ περιγραφή τῆς ἐνθρόνισις τοῦ ἰδίου τοῦ Πατριάρχου Καλλίνικου. Βλ. Κ. Μ α κ ρ ῆ ς, «Ἐπαλήθευσις», Μικρὰ Μελετήματα, Βόλος 1960, 16 - 17. Φωτογραφίες τμημάτων τῆς τοιχογραφίας στὴ Λαϊκὴ Τέχνη τοῦ Πηλίου, Ἀθήνα 1976, 167. Ἐπίσης στὰ Θεσσαλ. Χρον. Ἐκτακτὸς ἐκδοσις, Ἀθήναι 1965, 448.

32. Γιὰ λεπτομερὴ περιγραφή τῶν τοιχογραφιῶν βλ. Κ. Μ α κ ρ ῆ ς, Λαϊκὴ Τέχνη, 166.

33. Ὁ Γ. Κ ο ρ δ ᾱ τ ο ς, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 274, σημ. 2., ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν κατοχὴ, οἱ Ἴταλοι πὺ εἶχαν στρατοπεδεύσει στὴ μονή, ἀναβαν φωτιές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μαυρίσουν οἱ τοιχογραφίες γιὰ νὰ ἐξαφανισθοῦν στὴ συνέχεια κάτω ἀπὸ ἀλλεπάλληλα στρώματα ἀσβέστη.

περίπου (Εικ. 1β). Ἐσωτερικὰ ὁ ναὸς διαιρεῖται μὲ δύο κιονοστοιχίες σὲ τρία κλίτη. Ὅλοι οἱ κίονες συνδέονται ἀνὰ δύο μὲ τόξα δημιουργώντας ἑντεκα διαμερίσματα γύρω ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο κεντρικόν, στὸ ὁποῖο ὑψώνεται τροῦλλος ἐπὶ τυμπάνου. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα διαμερίσματα καλύπτονται μὲ ἡμισφαιρικοὺς θόλους ἢ ἀσπίδες (φουρνικά).

Στὸ ὀρθογώνιο τοῦ ναοῦ προστέθηκε ἀργότερα ὁ διώροφος νάρθηκας. Τῇ μεταγενέστερῃ ἀνέγερσὶ τοῦ πιστοποιοῦν ἡ διαφορὰ στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ ἀπὸ ἐκείνῃ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἡ ὑπαρξὴ βαθμίδας καὶ κατωφλίου. Ἐπίσης ἀποδεικνύεται κι ἀπὸ τὸ ἀνακουφιστικὸ ἡμικυκλικὸ τόξο ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρτα (Εικ. 1α), μὲ τύμπανο σὲ ἐσοχή, ἓνα στοιχεῖο πὺν βρίσκουμε συνήθως ἐπάνω ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὰς πόρτες καὶ χρησιμεύει σὰν πλαίσιο τῆς εἰκόνας τοῦ τιμωμένου ἁγίου. Μιὰ πρόσθετη ἀπόδειξις προσφέρει καὶ τὸ μικρὸ στενὸ ἄνοιγμα στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ μεσοτοιχοῦ πὺν εἶχε λόγο ὑπάρξεως ὅταν ἦταν ἐξωτερικός.

Στὴν Ἀνατολικὴ πλευρὰ προεξέχουν οἱ τρίπλευρες κόγχες τοῦ ἱεροῦ (Πίν. 91α). Μοιάζει λοιπόν, ὅπως ἄλλωστε τὸν χαρακτήρισαν ἔως σήμερα, μὲ ἓνα δρομικὸ ναό, μιὰ τρίκλιτη βασιλικὴ μετὰ τροῦλλου³⁴. Ὅμως ἡ κάλυψη σὲ σχῆμα σταυροῦ καὶ μερικὰ στοιχεῖα πὺν διατηρήθηκαν ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ καὶ ἀγνοήθηκαν σὰν τυπολογικὰ τεκμήρια, δημιουργοῦν ὀρισμένα ἐρωτηματικά.

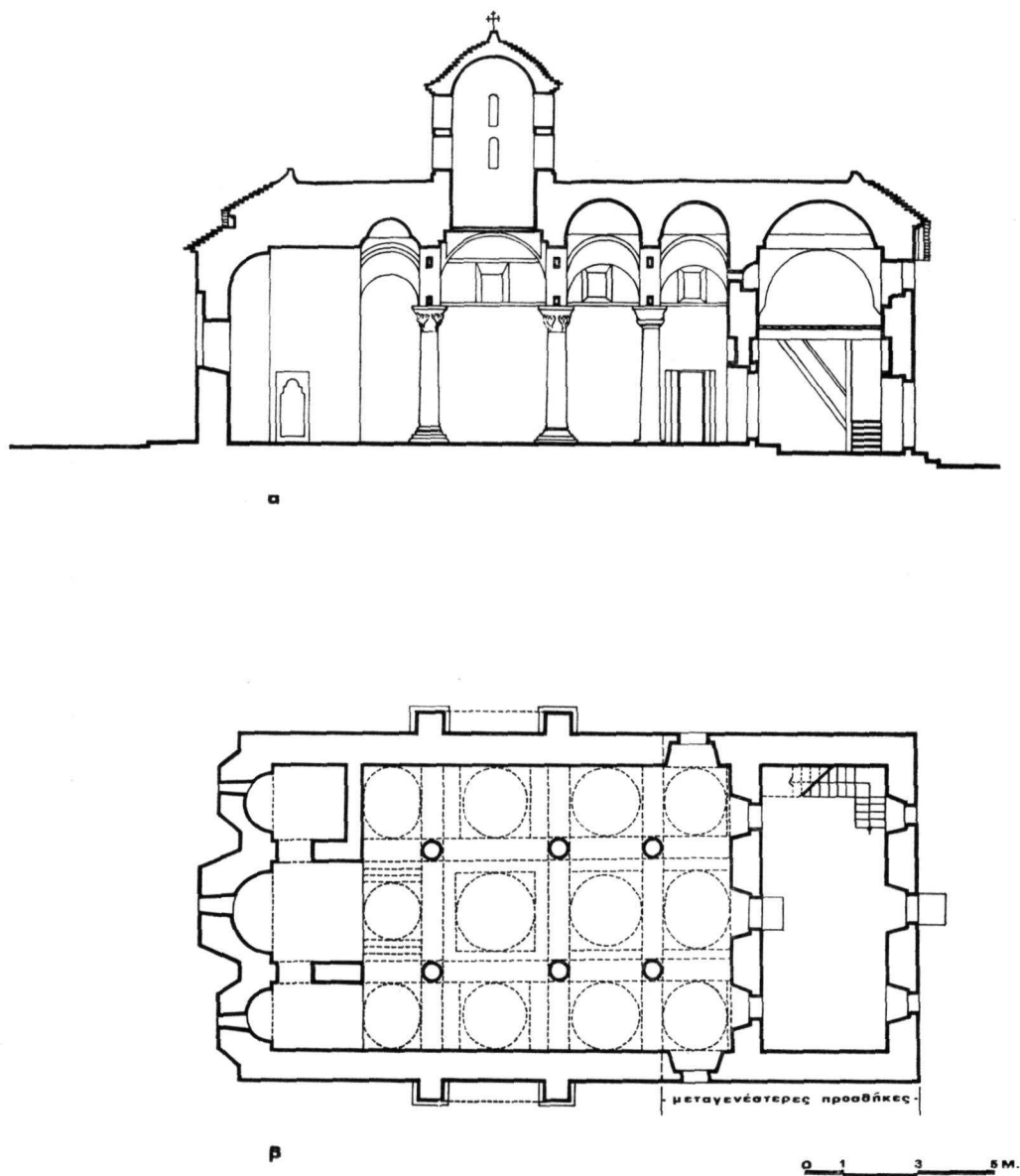
Πρῶτο στοιχεῖο, οἱ ἀντηρίδες πὺν προεξέχουν στίς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ, σὰν προέκταση δύο πλαγίων κεραίων ἐνὸς σταυροῦ καὶ δημιουργοῦν ἓνα εἶδος παραστάδων (Εικ. 1β, 2α, 2β). Τὸ μετὰ τῶν ἀντηρίδων διάστημα, γεφυρώνει ἓνα τόξο πὺν κι αὐτὸ φαίνεται σὰν τὴν προέκταση μιᾶς ἐγκάρσιας καμάρας, ἐνῶ τὸ κενὸ κλείνεται μὲ τοίχωμα, σὰν ἓνα εἶδος ἀφόρτιστου τυμπάνου (Πίν. 93β, γ). Οἱ ἀντηρίδες, τὰ τόξα μαζὶ μὲ μικρὰ τμήματα τοιχοποιίας εἶναι διατηρημένα τμήματα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ, πὺν κατὰ κανόνα ὑπάρχει σὲ ναοὺς ἡπειρωτικοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου³⁵ (Σωτήρα Λυκοδήμου, Ὁσῖος Λουκάς, Δαφνί, κ.ἄ.) τὸ βρίσκουμε σὲ λίγους σχετικὰ ναοὺς σταυροειδεῖς (Παναγία Ὁσίου Λουκά, Καθολικὸ Καισαριανῆς, Ἀγ. Θεόδωροι Κιθαιρῶνος, ναὸς τοῦ Σωτήρος στὴν Ἀμφισσα, Λιτὴ τῆς μονῆς Σαγματᾶ, κ.ἄ.) καὶ τὸ ξαναβρίσκουμε στοὺς σταυρεπίστεγους ναοὺς τῆς Κάτω Παναγιᾶς Ἀρτῆς καὶ Πόρτα Παναγιᾶς Θεσσαλίας³⁶, σχεδὸν πάντα σὰν προέκταση ἐγκάρσιας καμά-

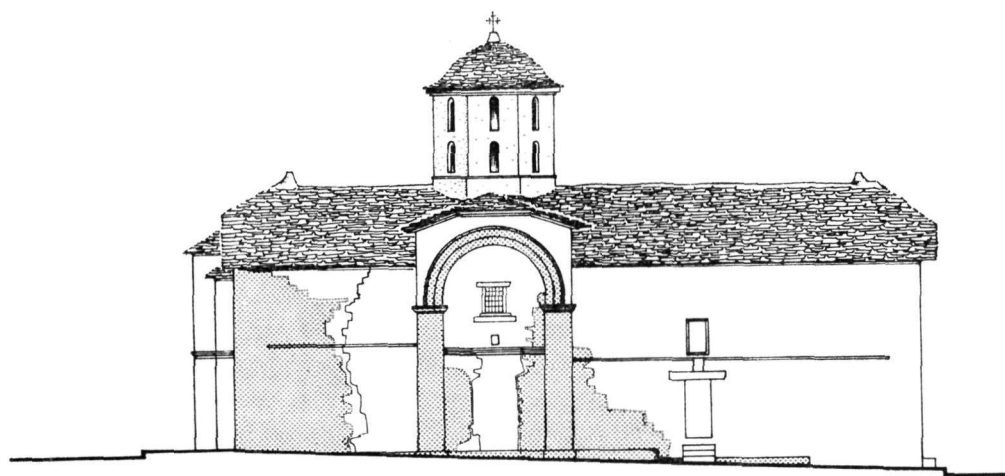
34. Βλ. Ν. Γιαννόπουλος, ἐνθ' ἄνωτ., 386, 391, 405.

35. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, 428.

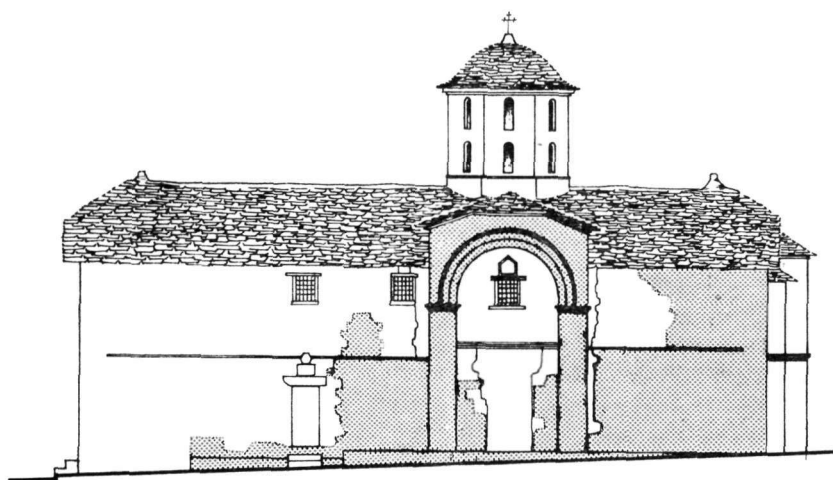
36. Βλ. G. Millet, L'École grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, 160 καὶ Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME (1935), 196. Ἐπίσης ἀπαντᾶται σπάνια σὲ ἐλεύθερους σταυροὺς, Παλαιοπαναγία Μανωλάδας (Χ. Μπούρας, Ε.Ε.Π.Σ., Α.Π.Θ. Δ', Θεσσαλονίκη 1969, 236, εἰκ. 1), Ἀγία Φωτεινὴ Θηβῶν (Α.Κ. Ὁρλάνδος, ABME 5, 1939-40, 146, εἰκ. 1).

Είκ. 1. α. Κατά μήκος τομή. β. Κάτοψη. (Τα σχέδια βασίστηκαν σέ αποτύπωση του αρχείου τής Έδρας Μορφολογίας του Ε.Μ.Π.)

α

β

0 1 3 5 M.

Εικ. 2. α. Βορεινή ὄψη. β. Μεσημβρινή ὄψη. Τὰ γκρίζα τμήματα τῆς τοιχοποιίας εἶναι διατηρημένα μέρη τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Μὲ συνεχή γραμμὴ σημειώνονται τὰ ρήγματα ποὺ ἐμφανίζει σήμερα τὸ καθολικόν.

ρας³⁷. Καθώς ακολουθεῖ δὲ καὶ ἡ στέγαση τὸ νοητὸ σταυρό, ἐξωτερικεύει τὸ σχῆμα του. Δεύτερο στοιχεῖο ἀποτελεῖ ἡ βάση τοῦ ναοῦ, ἕνα εἶδος εὐθυνη-
ρίας³⁸ ποὺ προεξέχει ἐλάχιστα καὶ σταματᾷ ἀπότομα πρὶν ἀπὸ τὰ πλάγια ἀνοί-
γματα καὶ στὶς δύο μακρὲς πλευρὲς, δείχνοντας ὅτι ἄλλοτε ἔως ἐκεῖ ἔφθανε τὸ
κτίσμα (Εἰκ. 2α, β). Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ξεκινᾷ μία ἄλλη βάση ποὺ φθάνει
αὐτὴ τῇ φορᾷ ἐκεῖ ποὺ τελειώνει ὁ σημερινὸς κυρίως ναός. Ὁ μεταγενέστε-
ρος νάρθηκας δὲν ἔχει βάση, ἡ τοιχοποιία του φθάνει μέχρι κάτω ἀδιάρθρωτη.

Τὸ τρίτο στοιχεῖο βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Εἶναι οἱ μαρμάρι-
νες πλάκες ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσα στοὺς δύο δυτικὸς κίονες καὶ κάποτε
ἦταν τὸ κατώφλι τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ ναοῦ, ὅπως φανερώνουν οἱ ἐγκο-
πὲς καὶ οἱ ὄλμοι μέσα στοὺς ὁποῖους ἐμπαιναν οἱ στροφεῖς τοῦ φύλλου τῆς
πόρτας³⁹. Βρίσκεται δὲ στὴν εὐθυγραμμία ποὺ ὀρίζουν τὰ δύο ὁρατὰ πέρατα
τῆς βάσεως, στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

Τὸ τέταρτο στοιχεῖο ἀφορᾷ τὴν κάλυψη τῶν χώρων. Εἶναι προφανὲς ὅτι
οἱ χώροι ποὺ σχηματίζουν μὲ τὸν κεντρικὸ, σχῆμα σταυροῦ, δὲν ἦταν προο-
ρισμένοι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ καλυφθοῦν μὲ ἡμισφαιρικοὺς θόλους ἢ ἀσπίδες,
γιατὶ σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὸ σχῆμα τῶν χώρων δὲν εἶναι τετράγωνο (Εἰκ.
1β). Ἔτσι τὸ κενὸ ποὺ δημιουργεῖται, ἐξαγοράζεται μὲ τὴν παρεμβολὴ
ἐπάλληλων τόξων μεταξὺ γενέσεως τοῦ θόλου καὶ μεγάλης διαστάσεως τοῦ
χώρου. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ κάλυψη εἶναι τυπικὴ γιὰ τοὺς χρόνους τῆς
Τουρκοκρατίας⁴⁰, καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ κάλυψη ποὺ θὰ ταίρια-
ζε θὰ ἦταν σταυροθόλια.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπισημάνθηκαν, μπορεῖ νὰ ὀδηγηθῇ κανεὶς
σὲ ὁρισμένα συμπεράσματα. Ὁ ἀρχικὸς ναὸς σταματοῦσε ἐκεῖ ποὺ καταλή-
γει ἡ κρηπίδα. Ἔτσι δημιουργεῖται ἕνα τετράγωνο, στὸ ὁποῖο ἔρχεται νὰ
προσκολληθῇ τὸ τριμερὲς ἱερό. Ἔχουμε λοιπὸν τὸν τύπο τοῦ συνθέτου,
τετρακιονίου, σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μὲ τροῦλλο. Τὸ τόξο τῶν
ἀντηρίδων θὰ ἀποτελοῦσε τὴν προέκταση τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, ποὺ

37. Ἡ κατασκευὴ τοῦ στοιχείου αὐτοῦ ὀφείλεται κατὰ τὸν Χ. Μπόρα, ὅχι σὲ λειτουρ-
γικὴ ἢ κατασκευαστικὴ ἀνάγκη, ἀλλὰ σὲ τεκτονικὴ διάθεση, στὴν ἐξωτερικέυση δηλαδὴ
τῶν ἀξόνων δομῆς τοῦ κτηρίου. Βλ. Χ. Μπόρας, Βυζαντινὲς «Ἀναγεννήσεις» καὶ
ἀρχιτεκτονικὴ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 5 (1966 - 69), 263.

38. Ἴσως ὁ ἀκριβὲς ὅρος γιὰ τὴν βάση τοῦ ναοῦ εἶναι κρηπίδα, ἀλλὰ ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι
γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ ἔχει κατασκευασθῇ ἕνα ὑπερυψωμένο ἐπίπεδο ἀπὸ πλάκα μπετόν, ἡ
βάση φαίνεται περισσότερο σὰν εὐθυνηρία σήμερα. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὅρου σὲ ἀνάλογα
παραδείγματα βλ. Χ. Μπόρας, Ἡ Παλαιοπαναγιά στὴ Μανωλάδα, Ε.Ε.Π.Σ. τοῦ
Α.Π.Θ., Δ' (Θεσσαλονίκη 1969), 254 καὶ σημ. 2.

39. Ἡ ἀπουσία ξύλινης κάσας καὶ ἡ ἀπ' εὐθείας προσάρτηση τῶν θυροφύλλων στὸ ἐπάνω
καὶ κάτω μέρος τοῦ ἀνοίγματος εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν ναῶν τῆς μεσοβυζαντινῆς πε-
ρίόδου.

40. Βλ. Γ. Σωτηρίου, ἔνθ' ἄνωτ., 495.

θά στεφόταν με άετωματική στέγη. Οί καμαρωτές άντηρίδες σχημάτιζαν ένα είδος πλαισίου στα δύο πλευρικά άνοίγματα που ύπηρχαν και τών όποιών διακρίνονται οί άρμοί σήμερα, μετά τη μεταγενέστερη τοίχισή τους. Για την κατασκευή του άνοικτου νάρθηκα, δέν μπορεί κανείς νά εΐναι βέβαιος άν ήταν σύγχρονη με την κατασκευή του καθολικού, ή λίγο μεταγενέστερη. Την ύπαρξή του διαπιστώνουμε άπό την τοξοστοιχία που ύπήρχε και τής όποιας δύο τόξα διακρίνονται σήμερα έντοιχισμένα στο πάχος του διαχωριστικού τοίχου, καθώς και άπό τδ μαρμάρινο δάπεδο που εΐναι τδ ίδιο με εκείνο του κυρίως ναού. Ή βάση του νάρθηκα που άναφέρθηκε προηγουμένως και ή όποία δέν άποτελεί συνέχεια εκείνης του κυρίως ναού, αλλά υποχωρεί ελάχιστα και εΐναι χαμηλότερη, κάνει πιθανή μιá λίγο μεταγενέστερη κατασκευή του νάρθηκα, έτσι όμως που νά μñν μπορούμε νά μιλάμε για άλλη φάση.

Στη δεύτερη φάση ό δυτικός τοίχος του κυρίως ναού γκρεμίσθηκε. Κλείσθηκε με τοίχο ό άνοικτός νάρθηκας και δύο άπό τούς κίονες που κρατούσαν την τοξοστοιχία τοποθετήθηκαν στο έσωτερικό.

Ή φάση αύτή δέν φαίνεται νά άπομακρύνεται πολύ, χρονικά, άπό την άρχική. Αυτό διαπιστώνεται άπό την ύπαρξη τμημάτων τοιχοποιίας στους έξωτερικούς τοίχους του άλλοτε νάρθηκα, που δέν διαφέρουν άπό τά διατηρημένα τμήματα του κυρίως ναού.

Σε μιá τρίτη φάση χτίσθηκε ό σημερινός διώροφος χώρος που παίζει τδ ρόλο νάρθηκα με τδ γυναικωνίτη στο 2ο όροφο. Στην ίδια φάση πρέπει νά έγινε και ή μετατροπή στην κάλυψη τών έσωτερικών επί μέρους χώρων και στη στέγαση με δικλινή στέγη. Παράλληλα έγινε γενική άνακαίνιση του ναού⁴¹.

Έχουμε λοιπόν τρεις κύριες φάσεις έκτός άπό ένδιάμεσες επισκευές μικρής κλίμακος. Άς δοϋμε τί στοιχεΐα για τή χρονολόγησή τους προσφέρουν οί έντοιχισμένες επιγραφές και τά χαράγματα. Για τδ σκοπό αυτό θά ακολουθήσουμε αντίστροφη πορεία. Θά ξεκινήσουμε δηλ. άπό την τελευταία άνακαίνιση και θά προχωρήσουμε πρδς την άρχική χρονολογία άνεγέρσεως του ναού, άφου τά πράγματα εΐναι περισσότερο σαφή στις τελευταίες φάσεις.

41. Δέν μπορεί κανείς με βεβαιότητα νά προσδιορίση σε ποιά άπό τις φάσεις κλείσθηκαν τά δύο μεγάλα πλευρικά άνοίγματα. Περισσότερο λογικό φαίνεται αυτό νά συνέβη στην τελευταία φάση μετά την προσθήκη του νάρθηκα και τη διάνοιξη τών δύο χαμηλών άνοιγμάτων κοντά στις Δ. γωνίες του και στα πλάγια. Την άμφιβολία όμως ένισχύει μιá φράση του Ζωσ. Έσφιγμενίτη (Ήμερολόγιον ή «Φήμη», έν Βάλω 1886, 57) σχετικά με μιá ένεπιγραφή πλάκα που βρίσκεται έντοιχισμένη επάνω άπό τδ Β. παλιό άνοιγμα. Σύμφωνα λοιπόν με όσα γράφει «ήδη εύρίσκεται (ή πλάξ) έντετοιχισμένη εις την πρόσωπιν του βορείου τοίχου άνωθεν τής θύρας τής εκκλησίας τής Μονής του Άγίου Λαυρεντίου. . .». Πιθανόν λοιπόν νά ύπήρχε άκόμη τδ άνοιγμα τδ 1886, έκτός άν έννοεί την παλιά «θύρα».

Ἐπάνω ἀπὸ τὸ μαρμάρينو ὑπέρθυρο τῆς δυτικῆς εἰσόδου, εἶναι χαραγμένη ἡ ἀκόλουθη ἐπιγραφή: *ΕΤΗ ΑΨΕΔ' ΜΑ·Ι·ΟΥ ΙΒ' ΕΞΑΝΑΚΤΙΣΘΗ Ο ΘΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΗΔΙΑΚΟΝΟΥ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ*. Τὴν ἴδια χρονολογία, 1764, εἶχαμε δὴ τόσο στὸ καμπαναριό, ὅσο καὶ χαραγμένη σὲ μία πλάκα στὴ μεσημβρινή πλευρά: *ΕΤΗ 1764 ΜΑ·Ι·ΟΥ 15*⁴². Σύμφωνα μὲ πληροφορίες καὶ ὁ τροῦλλος στὸ ὀκτιάγωνο τύμπανό του εἶχε γραμμένη μὲ ὀπτόπλινθους τὴν ἴδια χρονολογία ἄλλοτε⁴³. Χωρὶς ἀμφιβολία καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει μεταγενέστερη χρονολογία, τὸ 1764 ἔχουμε τὴν τελευταία φάση.

Μία ἐπιγραφή πρόχειρα χαραγμένη σὲ πλάκα ἀπὸ πωρόλιθο μὲ ἀνάγλυφο διπλὸ σταυρὸ ἔπάνω ἀπὸ τὴ βορεινὴ εἰσοδο: *ΕΤΟΥΣ ΖΕΒ' ΑΠΟ ΧΡΙΣΤΟΥ ΑΦΝΑ' (1551) ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ ΙΝΔ ΙΕ'*, καθὼς καὶ ἄλλη πλάκα μὲ ἐγγράκη ἐπιγραφή σὲ πωρόλιθο στὴ βορεινὴ πλευρά⁴⁴, ἐνδέχεται νὰ εἶναι μία ἐνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγησι τῆς προηγούμενης φάσης (Πίν. 96δ).

Μιά ἐνεπιγραφή πλάκα ποὺ βρέθηκε στὰ 1865 στὴ θέση Προφήτης Ἡλίας⁴⁵, μεταφέρθηκε καὶ ἐντοιχίσθηκε στὴ βορεινὴ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ ὅσα ἀναφέρει, ἡ μονὴ «ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων» ὅταν ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος Κομνηνός⁴⁶ ἔστειλε «χρυσίον καὶ χρυσόβουλλον καὶ ἱερά σκεύη» στὸν ὅσιο Λαυρέντιο⁴⁷ «πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ ναοῦ καὶ ἐτελειώθη ὁ ναὸς εἰς τοὺς **ΖΩΠΖ'** ἀπὸ Ἀδάμ, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ **ΑΤΟΗ'**»⁴⁸. Τοποθετεῖται ἔτσι ἡ ἀνέγερσις τῆς μονῆς στὸ 1378. Εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ ἐπιγραφή μοιάζει νὰ γράφτηκε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὸ 1378 γιὰ τὴ σκῆτη καὶ ἐξ αἰτίας

42. Ὁ Ν. Γ ι α ν ν ὀ π ο υ λ ο ς, ἐνθ' ἀνωτ., 388 ἐκ παραδρομῆς τὴ γράφει: *ΕΤΗ 1964 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 15*.

43. Αὐτόθι, 396. Στὴ φωτογραφία τοῦ τρούλλου τοῦ 18ου αἰῶνα ποὺ διέσωσε ὁ Ν. Γ ι α ν ν ὀ π ο υ λ ο ς (ΕΕΒΣ 11, 1935, 391, εἰκ. 7) δὲν φαίνεται ἡ χρονολογία.

44. Στὸ δεῦτερο χάραγμα διακρίνονται: «1724 αμμηνι Δεκεμβρίου» καὶ ἀκολουθεῖ μιά σειρά ἀπὸ κεφαλαῖα γράμματα χωρὶς νόημα.

45. Ζ. Ἐ σ φ ι γ μ ε ν ῖ τ η ς, ἐνθ' ἀνωτ., 57.

46. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ, τῆς δυναστείας τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζούντας, τὴν ἐποχὴ ποὺ στὴν Κωνσταντινούπολιν βασιλεὺς ὁ Ἰωάννης ὁ Ε'.

47. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοσι, ὁ ὅσιος Λαυρέντιος ἦταν μοναχὸς στὴ μονὴ τῆς Λαύρας στὸ Ἅγιον Ὅρος. Ἀργότερα ἦρθε στὸ Πήλιο, ὅπου καὶ ἔκτισε τὸ μοναστήρι ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀρχidiaκόνου Λαυρεντίου ποὺ εἶχε μαρτυρήσει στὴ Ρώμῃ ἐπὶ αὐτοκράτορος Δεκίου.

48. Τὸ πλήρες κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ δημοσίευσεν γιὰ πρώτη φορά στὰ 1886 ὁ Ζ. Ἐ σ φ ι γ μ ε ν ῖ τ η ς (ἐνθ' ἀνωτ., διπλωμένος πίνακας στὴ σ. 56) σὲ πανομοιότυπη ἀπόδοσι τῶν γραμμάτων ἀναφέρει μὲ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ πρωτοτύπου: «Ἡ θεια καὶ εἱερά καὶ βασιλικὴ καὶ σταυρωπιγιακὴ μονὴ τοῦ ἀρχidiaκόνου λαυρεντίου ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀλέξiou τοῦ Κομνηνοῦ δηα σύνδρομης καὶ επιστασίας Λαυρέντιου τοῦ Μεγάλου ἐστειλεν ὁ εὐσεβέστατος βασιλεὺς εἰς τὸν ὅσιον χρυσίον καὶ χρυσόβουλον καὶ ἱερά σκευὴ πρὸς ἡκοδομὴν τοῦ ναοῦ καὶ ἐτελειώθη ὁ ναὸς εἰς τοὺς +ζωπς ἀπὸ Αδαμ + ἀπὸ δε Χριστοῦ ΑΤΟΗ. Αὕτη ἡ σκῆτι τῆς βασιλικῆς μονῆς ἀνηγέρθη ἐπὶ λαυρέντιου τοῦ μεγάλου ἦν δὲ ἐπονόματι τῆς μεταμόρφωσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ».

τοῦ τύπου τῶν γραμμάτων καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι ὀνομάζει τὸν ἀνακαινιστὴ μοναχὸ «Ὁσιο» καὶ «Μεγάλο», ὅπως παρατήρησε ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς⁴⁹. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἶναι ἡ ἐνθυμίση ἑνὸς γεγονότος ποῦ ἴσως εἶχε ἐξακριβωθῇ καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς μονῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ φράση «ἀνηγέρθη ἐκ βάρων», ποῦ συχνὰ βρίσκουμε σὲ ἐκκλησιαστικὲς ἐπιγραφές, δὲν ἀναφέρεται πάντα σὲ ἀρχικὴ ἀνέγερση ἀλλὰ πολὺ συχνὰ καὶ σὲ ἀνακαίνιση μεταγενέστερη⁵⁰. Ἄν λοιπὸν συνδυασθοῦν οἱ δύο αὐτὲς ἀπόψεις, μπορεῖ κάλλιστα μιὰ κατεστραμμένη παλιότερη ἐκκλησία, τῆς ὁποίας οἱ συνθηκὲς τῆς ἀνεγέρσεως εἶχαν λησμονηθῇ, νὰ ἀνακαινίσθῃ ἀπὸ τὸν ὁσιο Λαυρέντιο τὸ 1378.

Ἴσως ὅλα αὐτὰ νὰ ἔμοιαζαν αὐθαίρετα, ἂν ὀρισμένα στοιχεῖα δὲν ἐπιβεβαίωναν χρονολογία τῆς ἀρχικῆς ἀνεγέρσεως, προγενέστερη τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ. Καὶ πρῶτα οἱ πλευρικὲς παραστάδες μὲ τόξο ποῦ ἔχουν διασωθῇ ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναό. Ὅταν τὶς βρίσκουμε σὲ ναοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους, ἀνήκουν σὲ ἐκκλησίες προγενέστερες τοῦ 13ου αἰ.⁵¹, ὅπως στὴν Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκά (τέλος 10ου), στὸ καθολικὸ τῆς Καισαριανῆς (τέλος 11ου), στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Κιθαιρώνας, στὸ ναὸ τοῦ Σωτῆρος στὴν Ἀμφισσα (ἀρχὲς 12ου), στὴ Λιτὴ τῆς μονῆς Σαγματᾶ (τέλος 12ου)⁵². Αὐτὴ ἡ παρατήρηση φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἀκριβὲς χρονολογικὸ κριτήριον, ὅμως μᾶς δίνει μιὰ σοβαρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ μνημείου.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο μᾶς δίνει τὸ κεραμεϊκὸ κόσμημα ποῦ ὑπάρχει στὴν ταινία ποῦ περιβάλλει τὸ πώρινον τόξο τῶν παραστάδων τῆς νότιας πλευρᾶς (Πίν. 94α, 96β). Εἶναι δισέψιλον (Εἰκ. 3γ) καὶ ἡ ὑπαρξὴ του σὲ τόξο ἀπαντᾶται στὸ 12ο αἰ., ἔχουμε δὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς μορφή δισέψιλον στὸ Μέρμπακα τῆς Ἀργολίδος⁵³, ἐκκλησία τὴν ὁποία ὁ Megaw τοποθετεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ.⁵⁴

Παράλληλα μὲ τὰ προηγούμενα, πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι στὸ β' ἡμισυ

49. Βλ. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, ἐνθ' ἄνωτ., 116, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ χαράχθηκε τὸν 16ο αἰ. γιὰ νὰ μνημονευθῇ ἓνα ἱστορικὸ γεγονὸς τοῦ 14ου.

50. Βλ. Ν. Γιαννόπουλος, ἐνθ' ἄνωτ., 406.

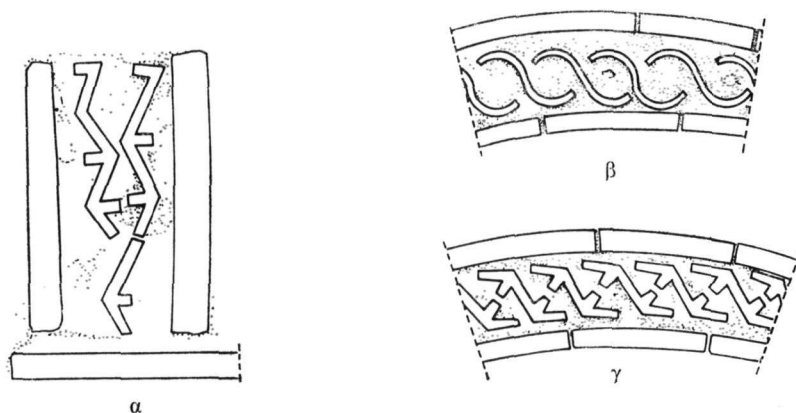
51. Γιὰ χρονολογικὴ κατάταξη βλ. C. Mango, *Architettura bizantina*, Venezia 1974, 361 - 371.

52. Πρόσθετα παραδείγματα σταυροειδῶν ναῶν μὲ τὸ ἴδιο στοιχεῖο εἶναι: Παναγία Σερβιώτισσα στὸ Στύλο Ἀποκορώνου Κρήτης (ΑΔ 20, Β' 3, 1965, πίν. 738 καὶ ΑΔ 19, Β, 1964, πίν. 540 α - β), ναὸς νεκροταφείου μονῆς Ὁσίου Λουκά (Μ. Σωτηρίου, ΑΕ 1931, 135, εἰκ. 13), ναὸς τῆς Σουβάλας (Χ. Μπαρλά, Χαριστήριον Α. Κ. Ὁρλάνδου Δ', 1967 - 68), Μαλεσῖνα Λοκρίδος (ΑΔ 17, Β', 1961 - 62, 160, σχ. 1, πίν. 173), Ταξιάρχης Καρύστου (Ν. Μουτσόπουλος, Ἀρχ. Εὐβ. Μελετῶν 8, 1961), κ.ά.

53. Βλ. H. Megaw, *The Chronology of some Middle - Byzantine Churches*, BSA 32 (1934), 119, εἰκ. 5.

54. Αὐτόθι 95, 129.

του 12ου αϊ. υπάρχει ή τάση νά αντικαθιστοῦν τίς μορφές πού στό παρελθόν κατασκεύαζαν μέ τούβλα, μέ λίθινες⁵⁵. Κι ἐδῶ, ή ἀντικατάσταση τῶν τούβλων στά τόξα⁵⁶, ἔχει γίνεи μέ λαξευτοὺς πωρόλιθους πού συναρμόζουν τόσο καλά, ὥστε οἱ ἄρμοί τους νά παραμένουν σχεδὸν ἀφανεῖς⁵⁷. Ἐπίσης

Εἰκ. 3. Κεραμοπλαστικά.

τὸ κυμάτιο τοῦ πώρινου τόξου μᾶς ὀδηγεῖ σὲ ἓνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ., ὅπου παρατηρεῖται κατεργασία τοῦ αὐτοφυοῦς ὕλικου κατασκευῆς⁵⁸. Στὸ πλάι τοῦ τόξου καὶ στὴν ἐξωτερικὴ ράχη κατακόρυφων πλίνθων, ἀνάμεσα στὶς πέτρες τῆς τοιχοποιίας, δύο μικρὲς ταινίες ἀπὸ συνεχῆ δισέφυλον (Εἰκ. 3α) εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιες μέ ἐκεῖνες τῶν Βλαχερνῶν τῆς Ἡλείας⁵⁹, ἐκκλησίας ἐπίσης τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ.⁶⁰

55. Χ. Μ π ο ὕ ρ α ς, Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, τ. Β', Ἀθῆναι 1975, 117.

56. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ή ἀντικατάσταση στὶς πλίνθινες κατασκευές τῶν παραθύρων βλ. Η. Μ e g a w, ἔνθ' ἄνωτ., 122.

57. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος στά Καμπιά καὶ ὁ ναὸς Σωτῆρος στὴν Ἀμφισσα εἶναι δύο παραδείγματα τοῦ 12ου αἰ. μέ ἀφανεῖς ἄρμους στά τόξα τῶν παραστάδων. Ὁ Ἅγ. Λαυρέντιος ἀποτελεῖ μιὰ ἐνδιάμεση βαθμίδα κατασκευαστικῆς τελειότητος τόξων ἀνάμεσα στὴν περισσότερο ἀτελὴ τοῦ Σωτῆρος καὶ τὴν ἐξαίρετὴ τοῦ Ἅγ. Νικολάου. Ἡ τελειότης αὐτὴ καὶ ή ἀκρίβεια χαράξεως τῆς μορφῆς ὀφείλεται στὴ συνεχὴ τεχνικὴ πρόοδο πού παρατηρεῖται κατὰ τὸν 12ο αἰ. στὸν τομέα τῆς λιθοξοικῆς, βλ. Χ. Μ π ο ὕ ρ α ς, Βυζαντινὲς «Ἀναγεννήσεις» καὶ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ., ΔΧΑΕ περ. Δ', 5 (1966-1969), 269 ὅπου ἀπαριθμοῦνται καὶ οἱ ἐφαρμογὲς στὶς τοιχοποιίες καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἐπίσης βλ. τ ο ὕ ἰ δ ἰ ο υ, Ἡ Παλαιοπαναγιά στὴ Μανωλάδα, Ε.Ε.Π.Σ. τοῦ Α.Π.Θ., Δ' (Θεσσαλονίκη 1969), 259, ὅπου ἀναφέρονται τὰ γνωστότερα μνημεῖα στά ὁποῖα ἀπαντᾷ τὸ σύστημα τῆς ἐπιμελοῦς λαξεύσεως καὶ τῆς ἐξαφανίσεως τῶν ἄρμῶν.

58. Χ. Μ π ο ὕ ρ α ς, Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, τ. Β', Ἀθῆναι 1975, 117.

59. Βλ. Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας, ΑΕ 1923, 22 καὶ Η. Μ e g a w, ἔνθ' ἄνωτ., 119, εἰκ. 5.

60. Μ e g a w, αὐτόθι, 129.

Τὸ ἀντίστοιχο βορεινὸ τόξο σχηματίζεται ἀπὸ λαξευτοὺς παρόλιθους ποὺ περιβάλλονται μὲ τόξο ἀπὸ τοῦβλα (Πίν. 94β, 96α). Τὸ πλίνθινο τόξο πλαισιώνουν πλίνθινα S (Εἰκ. 3β) ὅπως ἐκεῖνα τῶν Βλαχερνῶν⁶¹. Ἡ ζώνη τῶν S σταματᾷ ἄρκετὰ πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὶς γενέσεις τῶν τόξων καὶ συνεχίζει ὁδοντωτὴ ταινία. Τὰ ποδαρικά τῶν παραστάδων ἔχουν κτισθῇ μὲ ὀγκώδεις λίθους (Πίν. 95α), λαξευμένους μόνο στὴν ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια ποὺ παραμένει ἄδρῃ⁶². Στὰ ἐνδιάμεσα ἀκανόνιστα κενά, παρεμβάλλονται ὀριζόντιες στρώσεις ἀπὸ μικρὰ κομμάτια λεπτῶν τούβλων. Αὐτὸ τὸ σύστημα χρησιμοποιεῖται ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἡπείρου, τῆς Καστοριάς, τῆς Μακεδονίας⁶³, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ βασισθοῦμε στὸ στοιχεῖο αὐτό, ἀφοῦ ὅπως φαίνεται στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ναοῦ καὶ στὰ διατηρημένα τμήματα ἡ τοιχοποιία διαφοροποιεῖται. Μονὴ στρώση λεπτῶν τούβλων παρεμβάλλεται στὶς ὀριζόντιες στρώσεις πέτρας ἐνῶ στοὺς κατακόρυφους ἄρμους μικρὰ κομμάτια ἀπὸ ὅμοια τοῦβλα τοποθετοῦνται τὸ ἓνα ἐπάνω στὸ ἄλλο. Ἔχουμε λοιπὸν κι ἐδῶ σύστημα δομῆς τοῦ 12ου αἰ., ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνο τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος στὴν Ἀμφισσα⁶⁴.

Μεγάλο μέρος τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας ἔχει ἀνακατασκευασθῇ. Ἐτσι δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὕπαρξη κεραμικοῦ διακόσμου σὲ ἄλλες θέσεις. Ἡ μοναδικὴ ὁδοντωτὴ ταινία ποὺ περιτρέχει ὅμως τὸ κτίριο καὶ τὸ διαιρεῖ σὲ δύο καθ' ὕψος ζώνες, εἶναι μία ἐνδειξη τῶν αὐστηρῶν ὤψεων τῶν τελευταίων 50 ἐτῶν τοῦ 12ου αἰ.⁶⁵ Στὸν ἴδιο αἰῶνα ἀπαντᾷ καὶ ἡ βάση κρηπίδας, ἐπάνω στὴν ὁποία κτίζεται ὁ ναός⁶⁶. Ἐπίσης ἡ διατηρημένη στίς κόγχες τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀνάμεσα στίς τοξωτὲς ἀντηρίδες μαρμάρινη λοξότμητὴ ζώνη (Πίν. 95β), μὲ τὴν ὁδοντωτὴ ταινία ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω, εἶναι συνηθισμένο γνῶρισμα τῶν ναῶν τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ., πολὺ σπάνια δὲ συναντᾶται σὲ ναοὺς τοῦ 13ου⁶⁷.

61. Βλ. Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ABME 2 (1936), 18.

62. Οἱ ἴδιοι ὀγκόλιθοι χρησιμοποιοῦνται καὶ σὰν γωνιόλιθοι στὰ διατηρημένα τμήματα τῆς ἀρχικῆς ἐκκλησίας, καθὼς καὶ στὴν κάτω ζώνη στίς κόγχες τοῦ ἱεροῦ. Ἡ χρῆσή τους σ' αὐτὰ τὰ σημεία ἔγινε μὲ σκοπὸ τὴν ἐνίσχυση τῆς δομῆς τοῦ ναοῦ.

63. Βλ. Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ABME 2 (1936), 14 - 15.

64. Τὸ σύστημα αὐτὸ στὸ Σωτήρα ὑπακούει σὲ μιὰ διακοσμητικὴ διάθεση μὲ τοποθέτηση ὀριζόντιων καὶ κατακόρυφων πλίνθων σὲ μεγάλη ποικιλία μεγεθῶν καὶ διατάξεων. Ἀντίθετα στὸν Ἀγ. Λαυρέντιο οἱ ἄρμοι εἶναι σχεδὸν ἰσοπαχεῖς μὲ ἀποτέλεσμα τὸ σχετικὰ ὁμοιόμορφο μέγεθος τῶν παρεμβαλλομένων τούβλων.

65. Βλ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ABME 7 (1951), 107.

66. Κατὰ τὸν Χ. Μ π ο ῦ ρ α, Βυζαντινὲς «Ἀναγεννήσεις» καὶ ἀρχιτεκτονικὴ 11ου καὶ 12ου αἰ., ΔΧΑΕ περ. Δ', 5 (1966 - 69), σ. 262, ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ γενίκευση τῆς ψηλῆς κρηπίδας στὸ 12ο αἰ., θεωρεῖται σὰν μιὰ ἀπόδειξη τοῦ κλασικιστικοῦ πνεύματος ποὺ διακρίνει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. καὶ ἐκφράζει τὴν κλασικὴ ἀρχὴ τῆς τριπλῆς συνθέσεως μὲ βάση, κορμὸ καὶ στέψη ποὺ ἐπανερχεται στὴ διάρθρωση τῶν ὤψεων.

67. Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ABME 8 (1955 - 56), σ. 48.

Ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν, γίνεται φανερό ὅτι οἱ ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν μέχρι σήμερα σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ καθολικοῦ μέσα στὸ 13ο ἢ 14ο αἰ. πρέπει νὰ ἀναθεωρηθοῦν μετὰ τὴν ἐπισήμανση τῶν νέων στοιχείων. Θὰ μπορούσε κανεὶς μὲ βεβαιότητα νὰ μεταθέσῃ τὴ χρονολογία στὸν 12ο αἰ. καὶ μάλιστα πρὸς τὸ τέλος του.

Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ τέλος, ὅτι τὴ μεγαλύτερη σύγχυση ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ, προκάλεσε μία λατινικὴ ἐπιγραφή (Εἰκ. 4): Στὰ τέσσερα κομμάτια τῆς ⁶⁸ σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση καὶ συμπλήρωση ποὺ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ κάνῃ ὁ Μ. Χατζηδάκης, διαβάζουμε: + *AD HONO[R]E(M) S(AN)C(T)I ANDREE APOSTOLI + D[E] PECUNIA AMALFIT[ANO]/RUM* + ⁶⁹. Διάφορες ἐρμηνεῖς δόθηκαν γιὰ τὴν ὑπαρξή της καὶ ἀνάμεσά τους, ἡ πιὸ λογικὴ, ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπιγραφή «Λατινικῆς ἐκκλησίας τιμωμένης ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου». Ἡ Λατινικὴ ἐκκλησία δὲν ἦταν παρὰ τὸ καθολικὸ ἐνὸς προϋπάρχοντος μοναστηριοῦ, ποὺ κατέλαβε Καθολικὸ τάγμα μοναχῶν μετὰ τὸ 1204 καὶ ἀργότερα, ὅταν τὸ βρῆκε ἐρειπωμένο ὁ ὁσιος Λαυρέντιος τὸ ἐπανίδρυσε στὸ ὄνομα τοῦ Ἀρχidiaκόνου Λαυρεντίου, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Ν. Γιαννόπουλου ⁷⁰. Ὅπως δὲ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ προκύπτουν ὀρισμένα ἐρωτηματικά. Πῶς μπορεῖ νὰ ταυτίσῃ κανεὶς τὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα μὲ τὴ σημερινή τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου; Ποιᾶς ἐποχῆς εἶναι ἡ ἐπιγραφή καὶ ποιοὶ οἱ Ἀμαλφίτανοι; Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ ἀπάντηση στὸ πρῶτο ἐρώτημα. Ἀντίθετα στὸ δεύτερο ὁ Δ. Ζακυθηνός, ποὺ ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐπιγραφή, ἀπαντᾷ ὅτι τὸ εἶδος τῶν γραμμάτων «ὄχι μόνον δὲν ἀποκλείει, ἀλλὰ μᾶλλον ἐνισχύει» τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς στὰ πρὸ τῆς τετάρτης σταυροφορίας χρόνια ⁷¹. Ὅσο γιὰ τὸ θέμα τῶν Ἀμαλφιτανῶν, εἶναι γνωστὴ ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα καὶ οἱ σχέσεις ποὺ εἶχαν ἀναπτύξει μὲ τὸ Βυζάντιο οἱ κάτοικοι τοῦ Ἀμάφι, καθὼς καὶ ἡ ἐγκατάστασή τους μέσα στὴ Βυζαντινὴ ἐπικράτεια ⁷². Μὲ τὴν

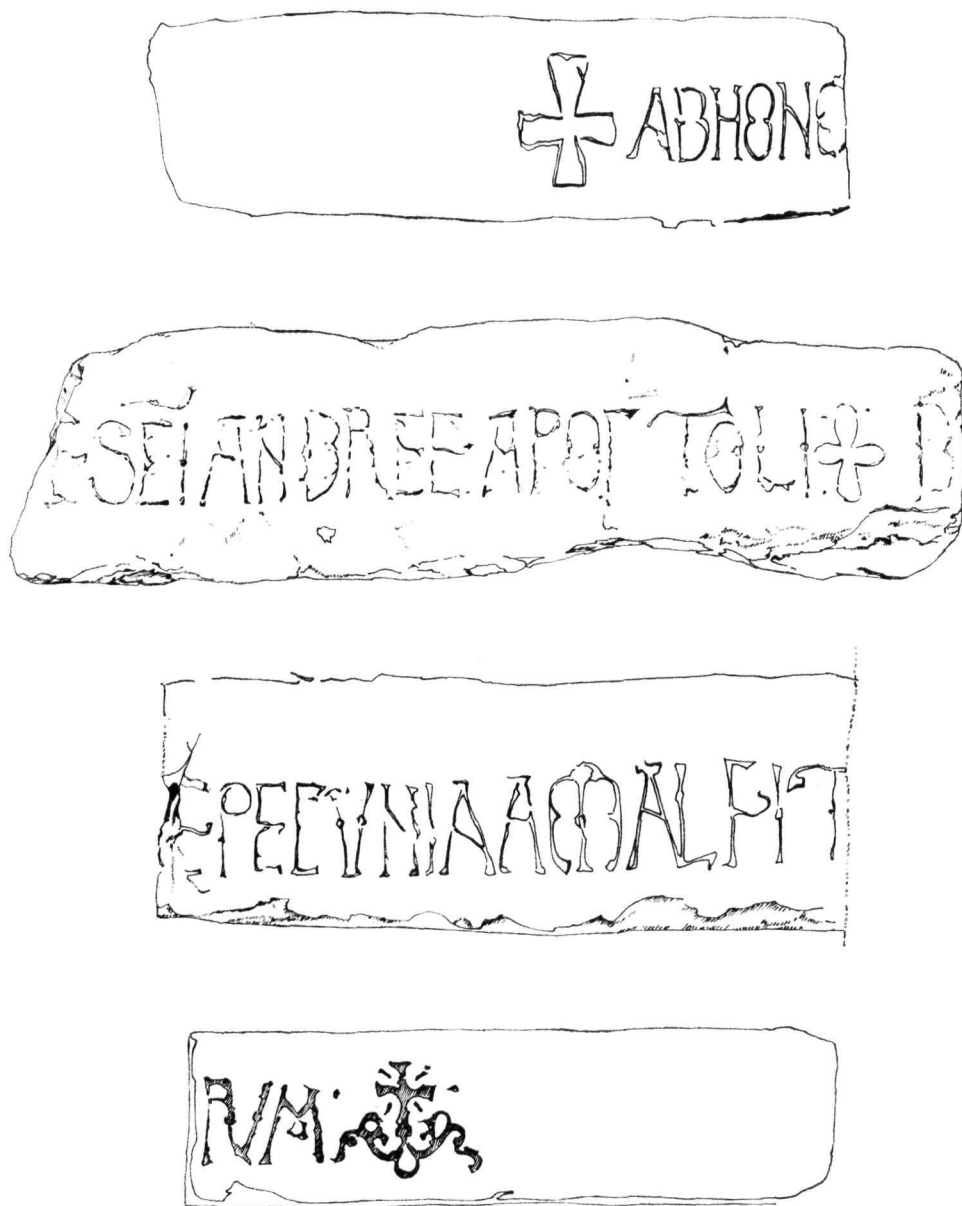
68. Τὰ τρία εἶναι ἐντοιχισμένα στὸ καθολικὸ. Δύο στὴ Δ. πλευρὰ πλάι στὴν εἴσοδο, τὸ τρίτο στὴ Β. πλευρὰ. Τὸ τέταρτο ἦταν πεσμένο στὴν αὐλή. Τὴν ἀνοίξη τοῦ 1977 αὐτὸ τὸ τέταρτο τμῆμα εἶχε ἐξαφανισθῇ.

69. Οἱ συμπληρώσεις τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ὀφείλονται στὸν Ν. Γιαννόπουλο, ἐνθ' ἄνωτ. 393, 394, 397, 403 ἔχουν ὡς ἐξῆς: + *AD HONO[REM] / E S(AN)CTI ANDREE APOSTOLI + DI[A CONI] / E PECUNIA AMALFITANI / [P?] RIMO* +. Ὁ Δ. Α. Ζακυθηνός, ἐνθ' ἄνωτ., συμπληρώνει κάπως διαφορετικὰ ἓνα τμῆμα 2) (*AED*) *E S(AN)C(T)I ANDREE APOSTOLI DI(SCIPULI)*.

70. Αὐτόθι, 403 - 405.

71. Δ. Α. Ζακυθηνός, ἐνθ' ἄνωτ., 31.

72. Σχετικὰ μὲ τὴς ἐμπορικῆς δραστηριότητες τῶν Ἀμαλφιτανῶν καὶ τὴς σχέσεις τους μὲ τὸ Βυζάντιο βλ. Michel Balar d, *Amalfi et Byzance (X^e - XIIe siècles)*, Travaux et Mémoires, 6 (1976), 85 - 95. Ἐπίσης G. M. Monti, *Il Commercio Marittimo di Amalfi fuori d'Italia nell'alto medioevo*, Rivista del diritto della Navigazione, 6 (Roma 1940).

Είκ. 4. Τὰ τέσσερα κομμάτια τῆς λατινικῆς ἐπιγραφῆς. Διακρίνεται κάποια διαφορὰ στὴ χάραξη τῶν γραμμάτων. Ἡ συνέχεια τῆς ἐπιγραφῆς στὸ τρίτο κομμάτι ἔχει καλυφθῇ ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα.

έκδοση των πρακτικών τῆς Λαύρας⁷³, ἤρθαν στοὺς φῶς λεπτομέρειες γύρω ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μονατηριοῦ Βενεδικτίνων μοναχῶν, τῶν Ἀμαλφιτῶν ἢ Μολφιτῶν, στὸν Ἅθω⁷⁴. Ἡ ἱδρυση τῆς μονῆς τοποθετεῖται μεταξὺ 985 καὶ 990⁷⁵. Ἡ ἀκμὴ τῆς διήρκεσε μέχρι τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰ. Ἦδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 12ου ἀρχίζει ἡ βαθμιαία παρακμὴ τοῦ Ἀμάλφι ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἄλλων θαλασσιῶν δυνάμεων, ὅπως τῆς Βενετίας, τῆς Πίζας, τῆς Γένουας, ποὺ κυριαρχοῦν στοὺς ἐμπόριοις μὲ τὴν Ἀνατολή⁷⁶. Παράλληλῃ εἶναι καὶ ἡ παρακμὴ τῆς μονῆς, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές⁷⁷. Ἔτσι οἱ πιθανότητες νὰ κατέλαβε ἢ νὰ ἔκτισε τὸ μοναστήρι ἡ ἴδια ἡ κοινότητα ἢ κάποιος μοναχὸς ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὅρος στοὺς Πήλιο γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό⁷⁸, φαίνονται ἐλάχιστες, ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀνεγέρσεως στὴν ὁποία μᾶς ὡδήγησαν τὰ χρονολογικὰ κριτήρια, δηλ. τέλος 12ου αἰ., συμπίπτει μὲ τὴν παρακμὴ τοῦ Ἀμάλφι ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀγιορείτικης μονῆς. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς σχέσεως τῶν Ἀμαλφιτανῶν, τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα καὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Λαυρεντίου, παραμένει ἄλυτο καὶ προσφέρεται γιὰ περαιτέρω ἔρευνα.

Ἡ ἔλλειψη ἐνότητας στὴν κατασκευή, ἡ ὑπαρξὴ διαχωριστικῶν ἀρμῶν στὶς ὀψεις, ἡ ποικιλία στὶς τοιχοποιίες καὶ τὰ κονιάματα, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα τῆς σταδιακῆς ἀλλοιώσεως τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἐπέμβαση. Στὰ διατηρημένα ἀρχικὰ τμήματα, οἱ ὀριζόντιες στρώσεις πέτρας ἐναλλάσσονται μὲ μονὴ στρώση τοῦβλου⁷⁹. Οἱ κατακόρυφοι ἀρμοὶ γεμίζονται μὲ ὀριζόντια τοποθετημένα κομμάτια ὁμοίου τοῦβλου. Τὸ ἴδιο σύστημα μιμήθηκαν καὶ σὲ μεταγενέστερη τοιχοποιία, μόνο ποὺ τώρα οἱ πέτρες εἶναι διαφορετικές, τὰ τοῦβλα ὑστεροῦν ὥς πρὸς τὴν ἐπιμέ-

73. Βλ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra*, Paris 1970, 236 - 240. Ἐπίσης P. Lemerle, *Les Archives du Monastère des Amalfitains au Mont Athos*, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 548 - 566 καὶ A. Pertusi, *Nuovi Documenti sui Benedettini Amalfitani nell'Athos*, *Aevum* 27 (1953), 400 - 429.

74. A. Pertusi, *Monasteri e monaci italiani all'Athos nell'alto medioevo*, *Le Millénaire du Mont - Athos*, 963 - 1963, I, 218 - 219.

75. Michel Balard, *ἐνθ'* ἀνωτ., 91.

76. Αὐτόθι, 94.

77. Αὐτόθι, 92, ὅπου σὰν πιθανὰ αἷτια ἀναφέρονται οἱ θρησκευτικοὶ ἀγῶνες καὶ τὸ σχίσμα, καθὼς ἐπίσης ὅτι τὸ 1287 τὸ μοναστήρι βρίσκεται πεσμένο σὲ ἐρείπια.

78. Ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, *ἐνθ'* ἀνωτ., ἐσφαλμένα ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι κτίσμα Λατίνων μοναχῶν μὲ χρονολογία ἀνεγέρσεως τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. Βασίζεται δὲ στοὺς ὅτι ὁ ναὸς ἔχει κάτω «τὸ ξενότροπον», ὃ Ἀγ. Λαυρέντιος ἦταν ρωμαϊκῆς καταγωγῆς καὶ τέλος ὅτι τὰ λείψανα τῶν λατινικῶν ἐπιγραφῶν εἶναι τοῦ 13ου αἰ.

79. Χρησιμοποιοῦνται δηλ. τὰ ὄλικά ποὺ συνηθίζονται στὴ μεσοβυζαντινὴ Ἑλλάδα στὶς ὁρατὲς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοιχοποιῶν. Βλ. H. Megaw, *ἐνθ'* ἀνωτ., 99.

λεια τῆς κατασκευῆς τους καὶ οἱ ἄρμοι ἀνάμεσα σὲ τοῦβλα καὶ πέτρες το-
νίζονται μὲ στρώση κονιάματος ποὺ προεξέχει.

Ἡ ἔλλειψη ἐνότητας στὶς τοιχοποιίες ἀπαιτεῖ προσεκτικὴ παρατήρηση
γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῶν διατηρημένων ἀρχικῶν τμημάτων (Εἰκ. 2). Σ' αὐτὸ
βοηθοῦν, ἡ ἐπιμελημένη κατασκευὴ τῶν λεπτῶν τούβλων μὲ σταθερὸ σὲ
ὄλο τὸ μῆκος τους πᾶχος 2,2 - 2,4 ἐκ.⁸⁰, τὸ ἐπαναλαμβανόμενο μῆκος 30
ἐκ., οἱ συνεχεῖς στρώσεις, τὸ ἰσόδομο σύστημα καὶ γενικὰ ἡ προσεγμένη
δόμηση. Ἡ ἴδια ἐπιμέλεια χαρακτηρίζει καὶ τὰ τμήματα τῆς διατηρημένης
ὀδοντωτῆς ταινίας ποὺ περιβάλλει τὸ ναό. Τὸ σύστημα πάντως ποὺ κυ-
ριαρχεῖ στὸ σύνολο, εἶναι τὸ πλινθοπερίκλειστο μὲ ἐνισχυμένο κονίαμα
στοὺς ἄρμους, ἔτσι ποὺ τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα δίνει τὴν ἐντύπωση τριπλῆς
σειρᾶς τούβλων γύρω ἀπὸ κάθε λίθο. Ἡ χρησιμοποίηση αὐτοῦ τοῦ συστή-
ματος, κυρίως στὴν τελευταία φάση (1764), πρέπει νὰ ἀποδοθῇ σὲ μιὰ ἐν-
συνείδητη προσπάθεια τοῦ «ἀρχιτέκτονος» νὰ προσαρμοσθῇ μορφολογικὰ
σὲ παλαιότερα πρότυπα.

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀνατολικὴ ὄψη (Πίν. 95γ).
Στὸ τμήμα ποὺ βρίσκεται ἐπάνω ἀπὸ τὴ λοξότμητη ταινία, ἐναλλάσσονται
λαξευτοὶ πωρόλιθοι ποὺ συνδέονται μὲ σχεδὸν ἀφανεῖς ἄρμους, μὲ κονία-
μα ἢ μὲ παρεμβαλλόμενα λεπτὰ τοῦβλα. Δὲν εἶναι ἄγνωστη ἡ ἰσόδομη λα-
ξευτὴ τοιχοποιία ποὺ περιορίζεται σὲ τμήμα μόνο τῆς κατασκευῆς, σὲ
ναοὺς τῆς περιόδου αὐτῆς⁸¹. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ μιᾶς τῶν πλευρῶν,
ἀποδίδεται σὲ οἰκονομικὰ αἷτια, ἴσως σὲ ἓνα ἐκφραστικὸ τρόπο ποὺ ἀπέβλε-
πε στὴν ποικιλία τῶν ὄψεων, ἢ ἀκόμη καὶ σὲ κάποια σχέση τῆς ὄψεως ποὺ
διαφοροποιεῖται, μὲ τὸ περιβάλλον⁸². Ὑπάρχουν σήμερα τρία μικρὰ ἀνοίγ-
ματα στὶς ἀντίστοιχες κόγχες τοῦ ἱεροῦ, ποὺ τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ πλαισιώ-
νεται ἀπὸ δύο μικροὺς μαρμάρινους κιονίσκους τέμπλου. Κάθε κιονίσκος
ἀποτελεῖται ἀπὸ δέσμη βεργίων ποὺ σχηματίζουν κόμβο περίπου στὸ μέ-
σον⁸³, ἓνα εἶδος ποὺ συναντᾶται σὲ τέμπλα τοῦ 12ου αἰ.⁸⁴ Οἱ κιονίσκοι δια-
φέρουν μεταξὺ τους, ἐκεῖνοι δὲ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἀντὶ ἐνὸς ἔχουν δύο

80. Ἡ διάσταση αὐτὴ τῶν τούβλων καὶ γενικὰ ἡ ἐκλέπτυνση τῆς κατασκευῆς συνηθί-
ζεται κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ. βλ. Α. Κ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ABME 8 (1955 - 56), 44.

81. Ἄλλα παραδείγματα: Ἡ Παλαιοπαναγιά στὴ Μανωλάδα, Χ. Μ π ο ὐ ρ α ς,
Ε.Ε.Π.Σ. τοῦ Α.Π.Θ., Δ' (Θεσσαλονίκη 1969), 233 - 266, ὅπου ἀναφέρονται καὶ τὸ Κα-
θολικὸ Μ. Φανερωμένης Σαρωνικοῦ καὶ ὁ Ταξιάρχης Σοφικοῦ μὲ ἰσόδομη τοιχοποιία
στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, 259.

82. Αὐτόθι, 260.

83. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ κόμπου καὶ τῶν κιονίσκων μὲ κόμπους βλ. Λ α σ κ α ρ ῖ ν α Μ π ο ὐ ρ α,
Δύο βυζαντινὰ μανουάλια ἀπὸ τὴ μονὴ Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, Βυζαντινὰ
5 (1973), 131 κέ. καὶ κυρίως σ. 139 - 140, σημ. 38 - 45.

84. Ἀγ. Τριάς Κριεζώτη Εὐβοίας, Μ. Βλαχερνῶν, Μ. Χελανδαρίου κ.ἄ. βλ. Α. Κ.
Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ς, ABME 8 (1955 - 56), 64, σημ. 1.

κόμβους. Ένας εξαιρετικά όμοιος κιονίσκος, με όκτώ βεργία, βρίσκεται στην Έπισκοπή Άνω Βόλου, ανήκει σέ άμφικιονίσκο και έχει χρησιμοποιηθῆ σάν υπέρθυρο. Επίσης όμοιος βρίσκεται πεσμένος στο δάπεδο τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀγίου Λαυρεντίου.

Ἐπάνω ἀπό τὸ μονολιθικό υπέρθυρο κάθε ανοίγματος ὑψώνονται τόξα ἀπό λαξευτὸ πορώλιθο. Τὸ τύμπανο πρέπει νὰ εἶχε κάποια κεραμοπλαστική διακόσμηση⁸⁵, ὅμως τώρα ὅλα εἶναι κλεισμένα με πλάκες ποὺ κοσμοῦνται με ἀνάγλυφα «λαϊκά» θέματα, τὰ ὁποῖα ἔγιναν στὴν τελευταία φάση (1764), ὅπως τὴν ἀναπαράσταση μιᾶς τρίκλιτης καμαρωτῆς ἐκκλησίας, ἐξάκτινα ἀστέρια, πεντάλφες, σταυροὺς, κ.ἄ. Στὴν ἀρχικὴ φάση, τὰ μικρὰ αὐτὰ στενὰ ὀρθογωνικά ανοίγματα πρέπει νὰ ἦταν μονόλοβα τὸ δεξιὸ και ἀριστερὸ και δίλοβο τὸ μεσαῖο, ὅπως φανερώνει και τὸ μέγεθος τῶν ἀντίστοιχων τόξων.

Ὁ τροῦλλος, σῆμερα ἀπὸ μπετόν, ἔχει χαραγμένη τὴ χρονολογία τῆς πρόσφατης κατασκευῆς του, 1968. Τὸ τύμπανό του εἶναι ὀκτάπλευρο πρίσμα, ἀκριβῶς ὅπως και τὸ παλαιότερο τοῦ 1764⁸⁶. Τὰ παράθυρά του σῆμερα ἐντελῶς ἀπλά, παλαιότερα πρέπει νὰ ἦταν δίλοβα⁸⁷. Γιὰ τὸν ἀρχικὸ δὲν ἔχουμε πληροφορίες, ἂν ὅμως σκεφθοῦμε ὅτι ὁ ναὸς ἐμφανίζει γνωρίσματα τῆς Ἑλλαδικῆς σχολῆς⁸⁸ και ὁ ἀρχικὸς θὰ πρέπει, ἀκολουθώντας τὴν περισσότερο συνηθισμένη μορφή αὐτῆς τῆς περιόδου, νὰ ὑψωνόταν ἐπάνω σὲ ὀκτάπλευρο πρισματικὸ τύμπανο.

Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ καθολικὸ και ἐξ αἰτίας τῶν βυζαντινῶν ἀναγλύφων ποὺ βρίσκονται ἐντοιχισμένα σὲ ὅλες τὶς πλευρές του σὲ μιὰ ἁρμονικὴ συνύπαρξη με «λαϊκά» ἀνάγλυφα σκαλισμένα σὲ πέτρα ἢ μάρμαρο.

Ένα κομμάτι (ἀπὸ θωράκιο;) με κόσμημα ἐπιπεδόγλυφο στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, παρουσιάζει παραλλαγὴ τοῦ θέματος τῶν ἀλληλοσυμπλεκόμενων ταινιῶν σὲ γεωμετρικὴ διάταξη και με φόντο ἄδρὸ, θυμίζοντας ἔντονα μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα θέματα ποὺ βρίσκονται στὴν Έπισκοπή Άνω Βόλου⁸⁹

85. Στὸ τύμπανο τοῦ παραθύρου τῆς ἀριστερῆς κόγχης διακρίνονται μέσα στο κονίαμα κεραμοπλαστικά S, σὲ διάταξη παράλληλη πρὸς τὸ πώρινο τόξο.

86. Διακρίνεται σὲ φωτογραφία στὴ δημοσίευση τοῦ Ν. Γιαννόπουλου, ἐνθ. ἄνωτ., 391.

87. Στὴν ἴδια φωτογραφία (ἐ.ἄ.) διακρίνονται οἱ δύο λοβοὶ ἐκάστου ανοίγματος ποὺ καταλαμβάνουν ὅλη σχεδὸν τὴν ἐπιφάνεια κάθε πλευρᾶς τοῦ πρισματικοῦ τυμπάνου.

88. Γιὰ τὰ γνωρίσματα τῆς Ἑλλαδικῆς Σχολῆς βλ. G. Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916.

89. Με τὰ γλυπτά τῆς Ἑπισκοπῆς Άνω Βόλου ἔχουν ἀσχοληθῆ ἰδιαίτερα ὁ Ν. J. Γιαννόπουλος, *Les constructions byzantines de la région de Démétrias*, BCH 44 (1920), 181 - 209 και ὁ G. Millet, *Remarques sur les sculptures byzantines de la région Démétrias*, BCH 44 (1920), 210 - 218.

καὶ κυρίως ἐκεῖνα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπιτύμβια πλάκα τῆς Ἀννας Μαλιασηνῆς, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ.⁹⁰ Ὅμως καὶ στὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ. βρίσκουμε αὐτὸ τὸ διάκοσμο νὰ γεμίζει τὸν κάμπο ἀνάμεσα σὲ ἀνθρωπομορφικά ἢ ζωομορφικά μοτίβα⁹¹. Ὁ φυτικὸς διάκοσμος ἔχει μεταβληθῇ σὲ γεωμετρικὸ ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα⁹², ἐνῶ τὸ βάθος τοῦ μένει ἄδρὸ γιὰ νὰ τοποθετηθῇ κηρομαστίχη μαύρη ἢ χρωματισμένη⁹³.

Τὸ πιὸ σημαντικὸ ἀπὸ τὰ ἐντοιχισμένα μαρμάρινα γλυπτὰ τῆς βορεινῆς ὀψews, εἶναι τὸ ὑπέρθυρο τοῦ μεταγενέστερου ἀνοίγματος (Πίν. 97α). Ἐργασμένο μὲ τὴν ἴδια ἐπιπεδόγλυφη τεχνικὴ, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ ἐπιστύλιο μαρμάρινου τέμπλου, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ κιβωρίου (Πίν. 97β), τοῦ διπλοῦ δηλ. σταυροῦ κάτω ἀπὸ τὸ ξύλινο, τὸ ὁποῖο στηρίζεται σὲ κιονίσκους, καθὼς καὶ τὴν ἐλαφρὰ λοξή του τομή. Ἡ κεκλιμένη του ἐπιφάνεια εἶναι διακοσμησμένη μὲ σχηματοποιημένα φυτικὰ μοτίβα ποὺ ἔχουν μεταλλαχθῇ σὲ ταινίες ἀλληλοσυμπλεκόμενες. Ὅλο τὸ κόσμημα διαγράφεται μὲ ἀφαίρεση τοῦ βάθους, παραμένοντας ἐντελῶς ἐπίπεδο. Ἴσως ἡ ἐργασία δὲν πρόλαβε νὰ ὁλοκληρωθῇ⁹⁴. Πρόκειται γιὰ ἀνακομβούμενες ταινίες ποὺ διαγράφουν στρογγυλεμένα καρδιόσχημα πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα ἀναφύονται ἓνα κεντρικὸ λογχόμορφο βέλος καὶ δύο συμμετρικὰ ἡμίφυλλα. Ἀλλὰ στελέχη διαφορετικοῦ πλάτους ποὺ ἀναφύονται ἀπὸ τὶς ταινίες μέσα στὰ καρδιόσχημα πλαίσια προεκτείνονται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ πλαισίου καὶ ἀλληλοσυμπλεκόμενα καταλήγουν σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν καμπύλων καὶ ὀξυλήκτων ἡμιφύλλων ποὺ θυμίζει τόσο ἐντονα τὰ χαρακτηριστικότερα στοιχεῖα τοῦ Ἰσλαμικοῦ διακοσμητικοῦ style Roumi⁹⁵. Πάντως τὸ γλυπτὸ αὐτὸ τόσο σὰν θέμα ὅσο καὶ σὰν τεχνικὴ μοιάζει νὰ εἶναι ἔργο τοῦ 12ου αἰ.

Στὴν ἴδια ἐποχὴ πρέπει νὰ ἀνήκη καὶ τὸ μαρμάρينو γλυπτὸ στὴν ποδιά τοῦ βορεινοῦ παραθύρου, μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ ἐλλείψεις ποὺ περιβάλλουν σύμφυτους σταυρούς. Οἱ ἐπάνω καὶ κάτω ἐλεύθερες κεραεῖς κάθε σταυροῦ διχάζονται καὶ κάμπτονται σὲ συμμετρικὲς φυλλόμορφες ἀπολήξεις. Δύο

90. Ἡ χρονολογία θανάτου τῆς τοποθετεῖται μεταξὺ 1274 καὶ 1276.

91. Ὅπως στοὺς Ταξιάρχες στὸ Ἀγνάντι Λοκρίδος βλ. Α. Κ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Λοκρίδος, ΕΕΒΣ 6 (1929), 355 - 368 καὶ Α. G r a b a r, Sculptures byzantines du moyen-age, XIe - XIVe siècle, II, Paris 1976, 64 καὶ πίν. XXXIII.

92. Ἡ γεωμετρικὴ πολυπλοκότητα ποὺ δημιουργοῦν οἱ ἀνακομβούμενες ταινίες θυμίζει ἐντονα τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῆς Ἀραβικῆς τέχνης.

93. Βλ. ἀνάλογα παραδείγματα στοῦ Α. G r a b a r, ἐνθ. ἀνωτ., 151 καὶ σποράδην.

94. Σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση μᾶς ὁδηγεῖ ἡ τριμερὴς ταινία ποὺ σχηματίζει τὸ τοξύλλιο, ἐνῶ οἱ ἄλλες ταινίες παραμένουν μονές.

95. Γιὰ τὶς βασικὲς μορφὲς καὶ τὶς παραλλαγὰς τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν διακοσμητικῶν στοιχείων βλ. C. E. Arseven, Les arts décoratifs turcs, Istanbul, ἄ.χ., 55, fig. 201.

ἀκριβῶς ὅμοια γλυπτὰ βρίσκονται καὶ στὸ νότιο τοῖχο. Ἡ ἄκρη τοῦ ἐνὸς καταλήγει σὲ σταυρὸ καὶ πλάγια γράμματα, ἐνῶ σὲ ἄλλο διακρίνονται τὰ βεργία κιονίσκου, γεγονός που ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι τμήματα πεσσίσκων μαρμάρινου τέμπλου μὲ συμφυῆ κιονίσκο⁹⁶.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ συσχετισμοὶ ὁδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι πολὺ πιθανὸν αὐτὰ τὰ γλυπτὰ νὰ ἀνήκουν στὸ μαρμάρينو τέμπλο τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ ὅτι ἐντοιχίσθηκαν σὲ μεταγενέστερες ἀνακαινίσεις. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἐνισχύεται ἡ ἄποψη τῆς χρονολογήσεως τοῦ ναοῦ στὸν 12ο αἰ., ἀφοῦ τὰ γλυπτὰ τόσο σὰν θέμα ὥσο καὶ σὰν τεχνικὴ φαίνεται νὰ ἀνήκουν στὸν ἴδιο αἰῶνα.

Ἡ δυτικὴ ὄψη διαρθρώνεται μὲ τρόπο τυπικὸ γιὰ τὴν Τουρκοκρατία. Ἡ χαμηλὴ καὶ στενὴ εἴσοδος (Πίν. 98) πλασιώνεται μὲ ὁλόσωμα λίθινα μέλη καὶ ἀπὸ ἐπάνω ἡ κόγχη μὲ ἐπάλλῃλα τόξα διπλῆς καμπυλότητος τούρκικου τύπου. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὑπάρχουν δύο μικρὰ ἀνοίγματα.

Ἡ ὄψη διακοσμεῖται μὲ «λαϊκὰ» ἀνάγλυφα⁹⁷, μὲ τεμάχια λατινικῆς ἐπιγραφῆς, ὀδοντωτὲς ταινίες, βυζαντινὸ ἡλιακὸ ὥρολόγιο⁹⁸ καὶ βυζαντινὰ γλυπτά, ὅπως τμήματα θωρακίων, κοσμητὲς, σταυρούς, κιονόκρανο, κ.ἄ. γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ χρειάζοταν μιὰ ἰδιαίτερη μελέτη.

Ἀξίζει, τέλος νὰ σημειωθῇ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ζωόμορφης ὑδρορροῆς (Εἰκ. 5) ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ μαρμάρينو ἡλιακὸ ὥρολόγιο. Θυμίζει ἐκεῖνες ποὺ βρίσκουμε στὶς ἐκκλησίες τῆς Μάνης, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ὁχιᾶς καὶ στὴν Ἐπισκοπὴ Μέσα Μάνης, στὸ Τηγάνι, ἀλλὰ παρουσιάζει μεγαλύτερη ὁμοιότητα μ' ἐκείνη τοῦ Μουσείου Θηβῶν⁹⁹.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι, τὰ παλαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως ἀράβδωτοι κίονες καὶ παλαιοχριστιανικὰ κιονό-

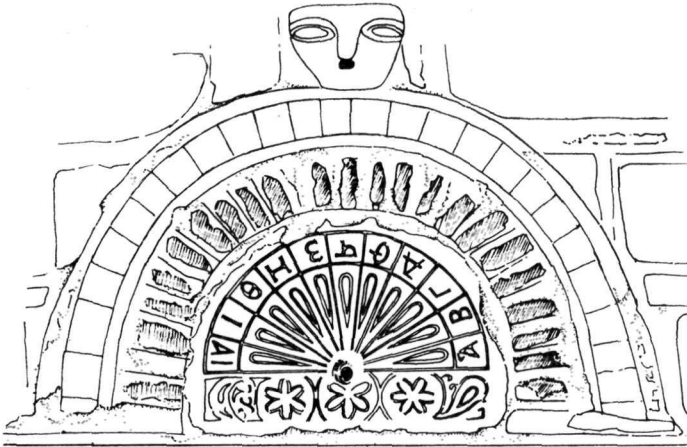
96. Ὁ Ν. Γιαννόπουλος, ἐνθ. ἀνωτ., 388, ἐσφαλμένα τὰ χαρακτηρίζει σὰν «ἐπεπνύσεις μαρμάρινων τῶν παραστάδων τῆς ὥραιας πύλης».

97. Ὁ Ν. Γιαννόπουλος, ἐνθ' ἀνωτ., 390, ὑποθέτει ὅτι εἶναι φραγκικῆς προελεύσεως.

98. Τὸ περιέγραψε ὁ Α. Παπαδόπουλος - Κερμεύς, ἐνθ' ἀνωτ., 122, καθὼς καὶ ὁ Ν. Γιαννόπουλος, ἐνθ' ἀνωτ., 392. Τὰ ἡλιακὰ ὥρολόγια, πολὺ συνηθισμένα στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἀπαντοῦν σὲ διάφορα χρονολογικὰ παραδείγματα ναῶν, ὅπως στὴ Σκριποῦ (βλ. Α. G r a b a r, *Sculptures byzantines de Constantinople*, IVe - Xe siècle, Paris 1963, πίν. XXXIX, εἰκ. I), στὸ Μέρμπακα, στὴ μονὴ Παναγίας Κιθαιρώνας, στὸ ναὸ τοῦ Σωτῆρος στὴν Ἀμφισσα (βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME 1, 1935, 195) κλπ. ὅπου ἐμφανίζονται σὰν αὐτοτελεῖς στοιχεῖα ἐντοιχισμένα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ χαραγμένα σὲ λίθους τοιχοποιῶν ὅπως π.χ. στὸ δυτικὸ ποδαρικὸ τοῦ τόξου τῆς Ν. πλευρᾶς τῆς λιτῆς στὴ Μ. Σαγματᾶ (βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, ABME 7, 1951, 106) ἢ στὸ δεξιὸ καὶ ἀριστερὸ ποδαρικὸ τοῦ Ν. τόξου στὸ ναὸ τοῦ Σωτῆρος στὴν Ἀμφισσα ἐπάνω σὲ παρόλιθους (φωτογραφία φωτογρ. Ἀρχείου τοῦ Σπουδαστηρίου τῆς Ἐδρας Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς).

99. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Θηβῶν, ABME 5 (1939), 141.

κρανα σὲ δεύτερη χρήση¹⁰⁰ πού στηρίζουν τὸ ναὸ καὶ δημιουργοῦν ἐρωτηματικά γιὰ τὸν τόπο καὶ τὸ μνημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται¹⁰¹. Στὸ δάπεδο, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν τροῦλλο, ἔχει σχηματισθῇ μὲ μικρὰ τεμάχια μαρμάρου, τὸ γνωστὸ θέμα τοῦ πεντάκτινου ἀστέρος (πεντάλφα). Ὅσο γιὰ

Εἰκ. 5. Τὸ ἐντοιχισμένο στῆ δυτικῇ ὀψῇ ἡλιακὸ ὥρολόγι καὶ ἡ ζωόμορφη ὑδρορρόη.

τίς τοιχογραφίες πού ὁ Λαμπάκης στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα περιέγραψε, ἔχουν ἐξαφανισθῇ κάτω ἀπὸ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα¹⁰².

Μετὰ ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν, ἐκεῖνο πού παρατηρεῖ κανεὶς εἶναι, ὅτι γιὰ μιὰ ὁλοκληρωμένη παρουσίαση αὐτοῦ τοῦ τόσο ἐνδιαφέροντος μνημείου, χρειάζεται νὰ γίνουν ἐπὶ μέρους ἐρευνες γιὰ ἀρκετὰ θέματα πού παραμένουν

100. Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦσιων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ «ἀρχαίᾳ» κτίρια (ἐλληνικά, ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά) σὲ δεύτερη χρήση σὲ μεσοβυζαντινὲς ἐκκλησίες εἶναι φαινόμενο συνηθισμένο στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου βλ. Χ. Μ π ο ὕ ρ α ς, Βυζαντινὲς «Ἀναγεννήσεις», 258 - 259.

101. Τὰ μέλη αὐτὰ φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἀρχαιότερο ναὸ πού ὑπῆρχε κοντὰ στὸ μοναστήρι. Ὁ Π α π α δ ὀ π ο υ λ ο ς - Κ ε ρ α μ ε ὕ ς, ἐνθ' ἄνωτ., 119 μᾶς πληροφορεῖ στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ μοναστήρι καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη του βρέθηκαν μῆματα τοίχου παλαιοῦ καὶ τεμάχια μαρμάρου μὲ ἐπιγραφές, ὅπως ψήφισμα τοῦ κοινοῦ τῶν Μαγνήτων τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα, κεραμικὰ δοχεῖα, νομίσματα καὶ τάφοι. Ὁ Ν. Γ ι α ν ὀ π ο υ λ ο ς, ἐνθ' ἄνωτ., 401 - 402 συμπεραίνει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποίησαν μέλη τοῦ ἀρχαίου ναοῦ ἀφοῦ τὰ μετέτρεψαν. Σάν τόπο προελεύσεως τῶν κιονοκράνων θεωρεῖ τὰ γειτονικά Λεχώνια.

102. Βλ. Γ. Λ α μ π ά κ η ς, ἐνθ' ἄνωτ., 14 κέ.

ακόμα άνοιχτά μέχρι σήμερα. Το μικρό αυτό μελέτημα έχει χαρακτήρα προκαταρκτικό και αποβλέπει στο να τοποθετήσει σωστά όρισμένα θέματα, αΐροντας άσάφειες ή παρανοήσεις και δείχνοντας ότι οι πληροφορίες που μās παρέχει το μνημείο είναι και άρκετές και έξαιρετικά ενδιαφέρουσες για να κεντρίσουν το ενδιαφέρον των μελετητών, ιδιαίτερα στον τομέα του γλυπτού διακόσμου, της αποκαλύψεως των τοιχογραφιών και της έρευνας γύρω από το θέμα της προελεύσεως των αρχιτεκτονικών μελών σε δεύτερη χρήση.

ΡΕΑ ΛΕΩΝΙΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ

R É S U M É

REMARQUES SUR LE MONASTÈRE DE ST. LAURENT

(PL. 91 - 98)

Le monastère de St. Laurent (Aghios Lavrentios) a été le noyau autour duquel s'est développé le village du même nom sur le mont Pélion. Aujourd'hui sa forme se présente altérée par le temps et les diverses réparations qui ont eu lieu jusqu'à nos jours. En plus de ce fait, les diverses sculptures architecturales sur les murs du catholicon ont créé une confusion sur son type et la date de sa construction.

Les dimensions extérieures du catholicon $18,20 \times 9,20$ m. environ, et sa division en trois parties la rapprochent à une basilique à trois nefs avec coupole. Mais sa toiture en forme de croix, les contreforts avec arcs en saillie sur les murs latéraux, la longueur de ses fondations anciennes, la position du seuil de l'ancienne porte principale d'entrée resté intact, etc., montrent que cette église fut construite suivant le type de l'église en croix inscrite, avec coupole et narthex ouvert. Plus tard le mur ouest fut démoli et le narthex fut incorporé à l'église. Dans une troisième phase a été construit le narthex à étage actuel avec d'autres modifications de l'édifice.

La date 1764 des derniers travaux de réparation est inscrite sur le mur du clocher au dessus de l'entrée ouest. Cette même date était également écrite sur le tympan, le plus ancien de la coupole. L'inscription a disparu aujourd'hui.

Sur une plaque grossièrement travaillée avec une double croix en relief, on lit la date 1551, mais il n'est pas sûr que cette date concerne quelque phase précédente de travaux. En 1865 on a trouvé une autre plaque, qu'on voit aujourd'hui murée, avec une inscription donnant l'année 1278 comme date de la construction du monastère par St. Laurent. Mais d'autres indications prouvent que cette inscription a été écrite plus tard, probablement en souvenir de la reconstruction de l'ancienne église qui avait été détruite. Même certaines modifications connues, p. ex. les contreforts latéraux, les décorations céramiques, le rem-

placement des anciens voussoirs en brique par de la pierre, le système de construction des murs, le soubassement et la zone en marbre avec une bande dantelée en bas, nous permettent de fixer avec certitude comme date de construction la fin du 12e siècle. Quant à une plaque murée avec une inscription latine en quatre parties, qui a créé de nouvelles confusions aux chercheurs, en ce qui concerne certains Amalfitains et le monastère de St. André érigé par eux, la question reste ouverte et se présente comme un sujet pour de nouvelles recherches.

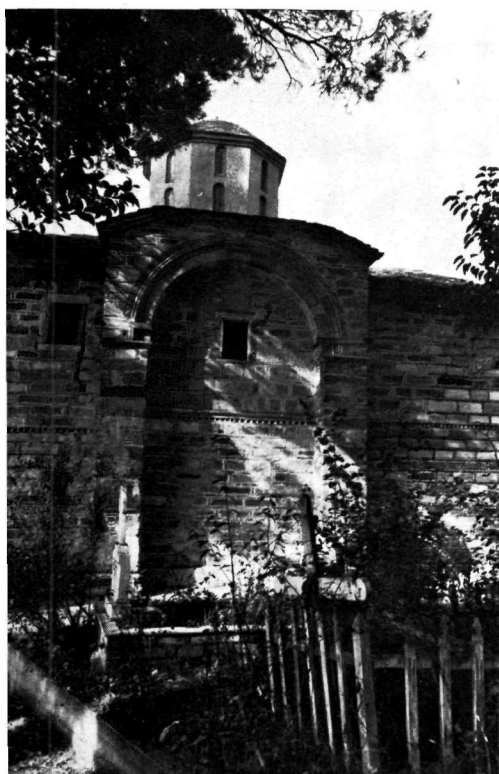
REA LEONIDOPOULOU - STYLIANOU

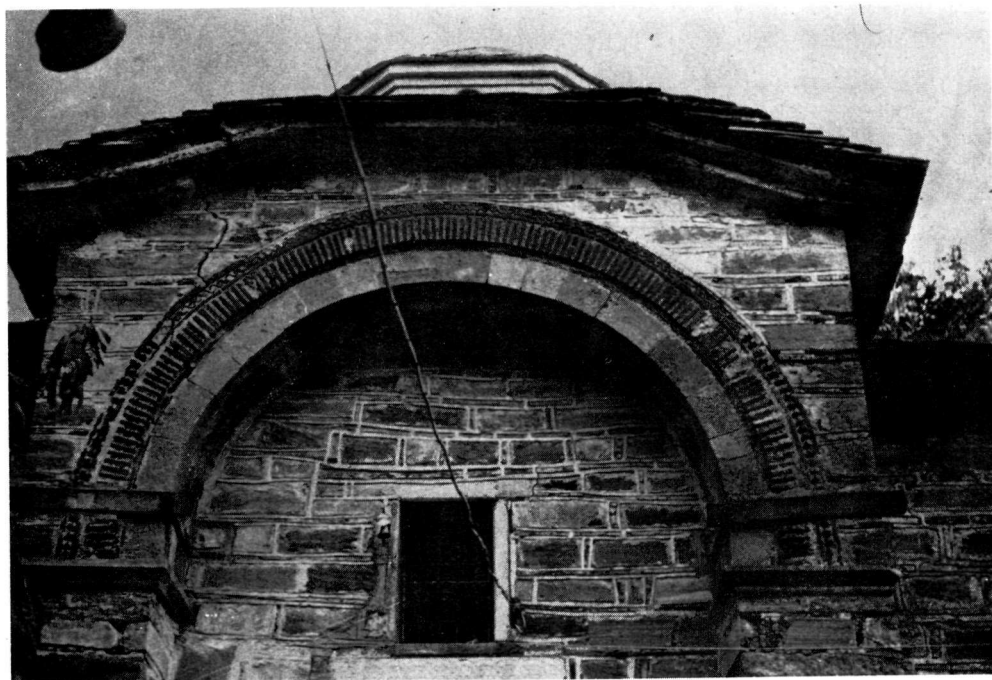
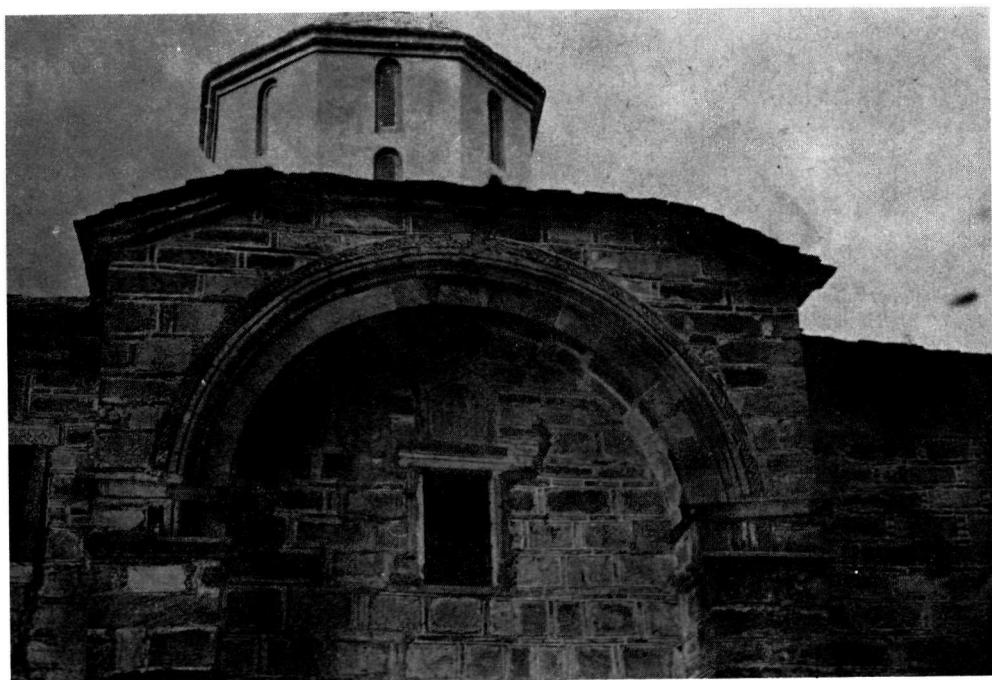
α. Ἀποψη τῆς μονῆς ἀπὸ ἀνατολικά. β. Ἡ σημερινή εἴσοδος τοῦ συγκροτήματος.

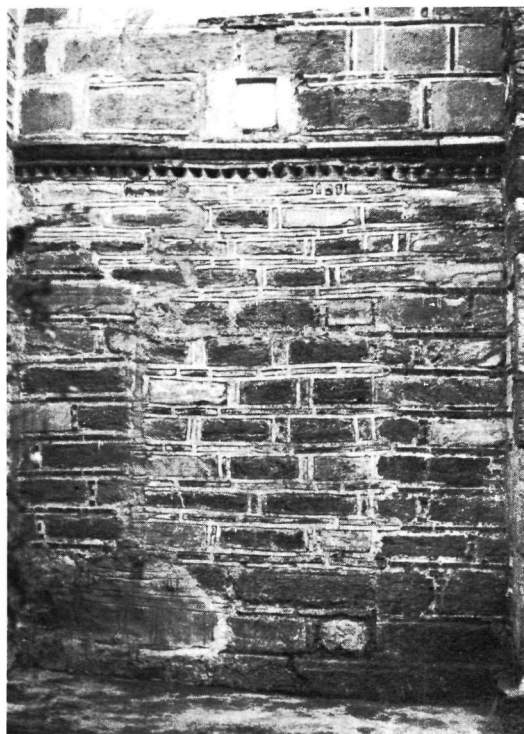
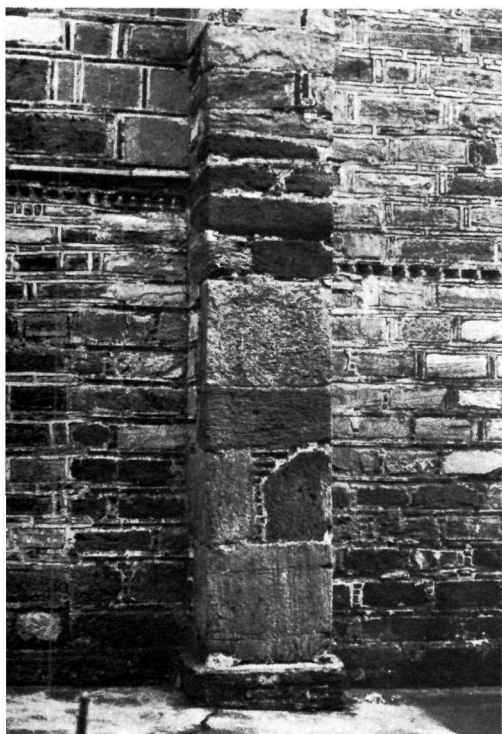
Ἡ παλαιότερη εἴσοδος. Διακρίνεται ἡ ζεματίστρα.

α. Ὁ ἄλλοτε ἐσωτερικὸς τοῖχος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πτέρυγας τῶν κελλιῶν.
β καὶ γ. Οἱ ἀντηρίδες μὲ τόξο στὴ βορεινὴ καὶ μεσημβρινὴ πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ.

α. Τὸ νότιο τόξο με τὰ δισέψιλον. β. Τὸ βόρειο τόξο με τὰ S.

α. Όγκόλιθοι σὲ ποδαρικό παραστάδας. ρ. Ἡ λοξότμητη μαρμάρινη ζώνη καὶ ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ἀνάμεσα στὶς παραστάδες. Διακρίνεται καὶ τὸ κλεισμένο παλαιότερο ἄνοιγμα. γ. Ἡ ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ καθολικοῦ.

α. Λεπτομέρεια του βορεινού τόξου που πλαισιώνεται με πλίνθινα S. β. Νότιο τόξο με πώρινο κυμάτιο και δισέψιλον. γ. Ἡ ζεματίστρα καὶ τὰ ἐπιθήματα-φουρούσια. δ. Ὁ διπλὸς σταυρὸς μετὰ τὴ χαραγμένη ἐπιγραφή.

α. Τὸ μαρμάρινο ὑπέρθυρο τοῦ ἀνοίγματος τῆς βορεινῆς πλευρᾶς. β. Λεπτομέρεια τοῦ κεντρικοῦ θέματος τοῦ προηγουμένου.

Ἡ σημερινή κυρία εἴσοδος τοῦ καθολικοῦ.